

KECSKEMÉTI GÁBOR

EGY ALIG ISMERT 16. SZÁZADI HUMANISTA:
A KÖRMÖCBÁNYAI PAULUS ROSA

Könyvtáramban kutatva egy 16. századi humanista ismeretlen autográf bejegyzéseire lettem figyelmes, amelyek új fényben világítják meg a kor magyarországi filológiai-textológiai érdeklődését és ismereteit.

Ez a fennkölt irányú kezdet¹ ugyan többé-kevésbé megfelelne az e tanulmány megírását végső soron kiváltó esemény jellemzésére, ám ez az esemény a tárgyalni kívánt tények és összefüggések rendjében csak később következik.

Egyetlen tétel az RMK III. sorozatában és Szinnyei írói lexikonának egyadatos szócikke, amelynek egyetlen életrajzi adata – mint az alábbiakban látni fogjuk – tévedés: ez minden, amit a 16. századi magyar íróról, Paulus Rosáról ez ideig tudni lehetett.² Szellemi portréját még sosem próbálta megrajzolni modern kutató. Pedig túl az életrajzi esetlegességeken és érdekességeken, pályája szemléltetheti részint a gimnáziumi szinten elvégezhető retorikai stúdiumok legfelső szakmai körébe való bekapcsolódás a 16. század végi magyarországi fiatalok számára adott lehetőségét, részint pedig azt is, hogy az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért retorikai-filológiai vállalkozásban való részvétel már olyan erős meghatározó tényező, amely a tömeges értelmiségi karrierlehetőségektől lényegesen különböző előmenetel igényét alakítja ki vagy kényszerít írja elő.

Paulus Rosa körmöcbányai születéséről következetesen használt névalakjából tudunk. A később ismerttetendő életrajzi tényekből az következik, hogy valamikor az 1540-es évek közepén kellett születnie, erről azonban nem ismerünk közelebbi adatot. Egy forrás Hungarusnak, a most feltárt adatok többsége azonban Pannoniusnak nevezi és autográf névbejegyzése is ezt az alakot használja, amiből – Klaniczay Tibor megfigyelésének

¹ A tanulmányok első mondatainak tipológiájáról és az itt alkalmazott típus történeti példáiról: HORVÁTH Iván, *Reich, Marx, Freud* = „Mint sok fát gyümölcse...”: *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE, 1997, 120–128, 120–122.

² Ez idő szerint Rosa csupán egyetlen korabeli európai névrokonának az életrajzát ismerem, akiével azonban életadatai nem téveszthetők össze: a schweinfurti születésű Paul Rosa (1532–1606) 1550-től a lipcsei egyetemen tanult, aztán chemnitz, 1556-tól meiningeni tanár lett, 1559-től előbb közel egy évtizeden át kántor Schwerinben, majd városi tanácsos; hivatalos útjai során megfordult Prágában, Speyerben, Heidelbergben, Nürnbergben, Würzburgban. Halotti beszéde: Manfred von TIEDEMANN, *Katalog der Leichenpredigten der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek in Göttingen*, I–III, Göttingen, Heinz Reise-Verlag, 1954–1955, III, 32; életadatai: Fritz ROTH, *Restlose Auswertungen von Leichenpredigten und Personalschriften für genealogische Zwecke*, I–X, Boppard/Rhein, Roth, 1959–1980, V, R 4931.

értelmében³ – annak kell következnie, hogy nem volt magyar anyanyelvű, hanem a bányaváros németajkú polgárcsaládjából származott. Ennek ellenére valószínűleg számolni lehet valamilyen szintű magyar nyelvismeretével.

A bányavárosok – nagyrészt hagyatéki – könyvjegyzékeinek feltárása, közreadása, sőt monografikus feldolgozása is megtörtént már,⁴ és mindebből általánosságban igen sokat tudunk Kőrmöcbánya műveltségéről, könyvkultúrájáról is. A 16. században a városból fennmaradt könyvjegyzékek száma azonban mindössze kilenc, s ezek egy nagyobb magángyűjtemény mellett nagyrészt kis magánkönyvtárakról készültek. A város intézményi könyvtárainak 16. századi állapotáról semmit sem tudunk, noha létezniük kellett, hiszen egy bécsi egyetemi tanár már 1473-ban a kőrmöcbányai városi könyvtárra hagyta könyvei egy részét.⁵

Rosa valamennyire már előrehaladhatott latin stúdiumaiban, amikor Huszár Gál „a semnici, cremenci és besztercei bölcs tanácsoknak és mind az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus híveinek” ajánlotta 1559. évi Sztárai-kiadását.⁶ Nem tudjuk, ismerete-e, még kevésbé, hogy figyelembe vette-e Rosa Sztárai szavait arról, hogy a korszerű műveltségű fiatalok nem csak „sajtárul”, hanem deákul is alaposan meg kell tanuljanak.⁷

Feltehető, hogy Rosa szülővárosában, Kőrmöcbányán kezdte iskoláit. A kőrmöcbányai rektorok személyéről és az iskola fenntartásának ügyeiről a városi források igen jól tájékoztatnak. 1551 novembere és 1553 között Johann Sommer töltötte be a rektori állást,⁸ aki – a korábbi szakirodalomban felvetettekkel szemben – nem azonos a későbbi erdélyi antitrinitárius gondolkodóval. Nem lehetetlen, hogy ő volt Paulus Rosa első tanítója. 1553-ban Marcus Fritschét Bécsből hívták meg a posztra, s ő azt is felajánlotta, hogy ha a városban hiány mutatkozna segédtanító kollégákból, azokat is felfogadhatna a bírói székvarosban.⁹ A bányaváros és Bécs közötti szellemi érintkezésnek Rosa életrajza szempontjából sem elhanyagolható ténye ez, noha Fritsche kőrmöcbányai tar-

³ KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban* = KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk. KLANICZAY Gábor, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 70–92, 85–86.

⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak, III, A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selmechbánya) 1533–1750*, kiad. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VÍSKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum Rt., 2003 (Adattár, 13/3); Viliam ČIČAJ, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Besztercebánya, Kőrmöcbánya, Selmechbánya)*, ford. AWTALA Zsuzsa, szerk. MONOK István, CSÁSZTVAY Tünde, Szeged, Scriptum Kft., 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 4) (a továbbiakban: ČIČAJ 1985/1993).

⁵ ČIČAJ 1985/1993, i. m., 119.

⁶ RMK I, 39 – RMNy 158.

⁷ SZTÁRAI Mihály, *Az igaz papságnak tüköre = Magyar drámaírók: 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Magyar Remekírók), 17–43, 27.

⁸ HLATKY József, SCHRÖDER Károly, *A kőrmöcbányai középiskola története a XVI-ik századtól a jelen korig*, Bp., Nagy Sándor, 1895 (a továbbiakban: HLATKY–SCHRÖDER 1895), 25; Pavol KRIŽKO, *Kremnické školstvo v rokach 1527–1674*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975 (a továbbiakban: KRIŽKO 1975), 35.

⁹ HLATKY–SCHRÖDER 1895, i. m., 25; KRIŽKO 1975, i. m., 35–36.

tózkodása nem bizonyult tartósnak. 1555 és 1561 között a Hodrusbányáról meghívott Leonhard Tiesch vezette az iskolát, alapos felkészültségére utal, hogy megbízása volt arra is, hogy a kamarai hivatalnokok segítségére legyen a latin ügyiratok értelmezésében. Az 1560. évi tűzvészben elpusztult iskola újjáépítésének forrásait is elő kellett teremtenie. Tiesch a hatvanas évek elejétől 1582. évi haláláig jegyzőként, főjegyzőként, majd bíróként működött tovább a városban.¹⁰ Az utolsó iskolamester, akivel Rosának még dolga lehetett, az 1561–1565 között az iskolát irányító, wartenburgi származású Georg Grünfelder, aki 1565-ben Briegbe utazott pappá szenteltetni magát, s később szlovák lelkészként működött.¹¹ Az iskolát több mint egy évtizeden át, 1565-től 1576-ig vezető, később, 1592. évi haláláig jegyzőként, főjegyzőként, városi tanácsosként dolgozó Leonhard Staudenherz¹² belépésekor Rosa már egyetemi tanulmányait folytatta.

A közeli besztercebányai iskolának ismerjük a strassburgi származású rektor, Abraham Schremmel által 1567-ben életbe léptetett és 1574-ben írásba foglalt rendtartását, a selmecbányai iskolának pedig 1587. évi tananyagát. Mindkettőből kitűnik, hogy a 16. században írott tankönyvek mellett mely antik írók eredeti műveit olvastatták a latin szintaxisra már megtanított diákokkal. Besztercebányán Cato, Cicero, Vergilius után, a legfelső osztály olvasmányai között görög szerzőket is említene: Aiszóposz vagy Lukianosz, Démoszthenész („orationes [...] Olynthiacae”) vagy Hésziodosz műveit és Homérosz *Iliász*ának első két könyvét, Iszokratész egy szónoklatával (*Ad Demonicum*) pedig, mielőtt a végzősök görög eredetiben olvasták volna, már latin fordításban megismerkedtek két tanulócsoporthal korábban. Selmecbányán Cato, Cicero, Terentius és Vergilius éveken át folyó feldolgozása mellett a legfelső osztályban Homérosz vagy más görög szerző („vel alius graecus autor”) is szerepelt, előkészületként pedig, egy osztálylyal korábban, a görög grammatika alapelemeinek elsajátításával párhuzamosan, Aiszóposzt olvastak.¹³ Noha ezek az adatok mind későbbiek Rosa tanulóéveinél, meg kell

¹⁰ HLATKY–SCHRÖDER 1895, i. m., 25–27; KRIŽKO 1975, i. m., 37–45.

¹¹ HLATKY–SCHRÖDER 1895, i. m., 27. 1559 és 1565 között conrectorként említik a források Johann Adam Hoffstettert, vö. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., Eggenberger, 1873 (a továbbiakban: FRAKNÓI 1873), 116–119.

¹² HLATKY–SCHRÖDER 1895, i. m., 27–30; KRIŽKO 1975, i. m., 45–52.

¹³ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskolánk és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11) (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981b), 84–86, 169–173, ill. 89–92, 181–183. Ciceróval kapcsolatban konkrétan a *De officiis* Stöckel által készített kompendiumát (RMK III, 607?) és a levelek Sturm által válogatott gyűjteményét említi a besztercebányai rendtartás, a szónoklatok közül pedig a „pro lege Manilia et Archia Poeta vel S. Roscio, aut aliae” van nevesítve. A cicerói leveleket Selmecbányán is Sturm kiadásában olvasták: „Epistolas Ciceronis a Sturmio collectas...” – Iszokratész – talán ciprusi – halott barátjának fiához írott erkölcsi intelmeinek, az *Ad Demonicum*nak valószínűleg jóval nagyobb a jelentősége a régi magyar kultúrában, mint azt eddig láttuk. Szerepel például az erkölcsös életre nevelő, „kinec kinec az ő kedvesé”-hez írott munkák azon felsorolásában, amelyben Szepsi Csombor Márton jelölte meg *Udvari scholájának* (1623) előképeit. Itt ugyan így szedték: „Irt Socrates Demonicusnac”, s ez jócskán megzavarta a kritikai kiadás sajtó alá rendezőit, akik a dedikáció e helyét így jegyzetelték meg: „Socrates »Demonicusnac« címzett erkölcsi intelmeiről nem tudunk. Alighanem a filozófus rossztól megőrző, sugalló démonjáról (δαιμόνιον) van tehát szó.” SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (RMPE, 1) (a továbbiakban: SZEPSI CSOMBOR 1609–

becsülnünk őket, mert az ő szülővárosa, a két említett bányavárosnál kisebb, akkor mintegy másfélszer lelkes Kőrmöcbánya iskolájának a tananyagáról kevesebb adattal rendelkezünk. A kőrmöcbányai iskola Rosa születésének ideje körüli állapotáról Révay Ferenc nádori helytartó fiainak az iskoláztatásával kapcsolatban tudunk egyet-mást. A két idősebb fiú, Mihály és János 1538-ban Besztercebányán kezdte, majd 1539 tavaszán Selmecbányán folytatta az iskolát, ez év őszétől azonban már – öccsükkel, Lőrincsel együtt – Bártfán, Leonhard Stöckel rektor vezetése alatt tanultak tovább. 1544 februárjában – már a legifjabb testvérrel, Ferencsel is kiegészülve – mintegy két hónapra átköltöztek Kőrmöcbányára s az itteni iskolában, Gaspar Teschler vezetésével folytatták tanulmányaikat.¹⁴ A reggeli órákban a latin és a görög nyelvtant ismételték, majd Vergiliust olvastak, délután Cicero és Terentius műveiben mélyedtek el. Révay Mihály április 5-én anyjához írott leveléből kiderül az is, hogy a tanulmányokat az iskola többi növendékével közös tananyag szerint végezték, és az is, hogy elégedettek voltak a tanítással: „Az oscola mester bizon elég yol tanythia a gyermekeket es mynket is.”¹⁵ Az atyjának írott latin nyelvű levélben pedig¹⁶ úgy tett bizonyosságot erudíciójáról, hogy atyja iránti tiszteletét és követésének szándékát a vergiliusi Euandernak a fiához, Pallashoz intézett, Aeneasra vonatkozó szavaival (Aen. VIII, 515–517) fejezte ki. Az itteni tanulmányaival elégedett Révay Mihály azután az 1570-es években saját fiait is mintegy hét éven át Kőrmöcbányán taníttatta.¹⁷ A kőrmöcbányai iskola szabályzatát csak 17. század közepi összeállításban ismerjük (1649), ebben a latin szerzők – Cicero, Ovidius, Terentius, Vergilius – mellett görög auctorokat nem említettek név szerint, a tananyagban azonban a leg-

1623/1968), 297, 582. Ennél egyszerűbb a helyzet: egy ióta a félreértés tárgya, amelyet a bártfai nyomdász kihagyott Iszokratész nevéből. Szepsi Csombor munkájának második intelmében szerepel „Socrates” exempluma, „ki szép törvényeket írt az halgatásról, de tellyességgel az szóllástól nem fogta meg az embereket, hanem csak hogy minden okossággal szólhatna, felette íghen meg kívánta az okos halghatást.” E mondathoz már sikerült a magyar író forrásául szolgálhatott helyet találni, a Sztobaioszra hivatkozó Volaterranusét: „Socrates, ut author Stobaeus, duo loquendi tempora ponebat: vel de quibus ipse clare noveris, vel de quibus necessarium dicere; caeteris in rebus tacendum putabat.” (SZEPSI CSOMBOR 1609–1623/1968, i. m., 319, 587.) Az maradt itt homályban, hogy e rontott attribúciójú magvas intelem nem Szókratésztól, hanem Iszokratész szóban forgó művéből (41) hagyományozódott. Iszokratészt a következő kiadásban használtam: ISOCRATES, with an English translation by George NORLIN, Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, 1991, I–III (The Loeb Classical Library).

¹⁴ 1544 őszétől ismét Bártfán tanultak, de a kiváló grécista, Gyalui Torda Zsigmond személyében már magánnevelő is foglalkozott velük, s vezetésével a három nagyobb fiú 1546 elején padovai tanulmányútra indult. Vö. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Révay Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*, Pest, Eggenberger, 1873 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 2) (a továbbiakban: FRAKNÓI 1873a); MÉSZÁROS 1981b, i. m., 99–100.

¹⁵ FRAKNÓI 1873a, i. m., 41.

¹⁶ FRAKNÓI 1873a, i. m., 40.

¹⁷ FRAKNÓI 1873, i. m., 116–119. A gyermekek között egy ideig Révay Péternek is ott kellett lennie, bár az ő korai iskolai éveinek színhelyeként – a róla szóló, 1623-ban kinyomtatott latin gyászbeszéd alapján – csak Bártfát és Iglót szokás számon tartani; vö. ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Bp., MTA, 1944, 10; BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtörténeti Füzetek, 104), 7–8.

korábbi grammatista osztálytól a legfelső szintig folyamatosan része volt a görög nyelvtan egyre magasabb szintű elsajátítása.¹⁸

Akár a szomszéd bányavárosok iskoláiról tudható adatok analógiái, akár a körmöcbányairól fennmaradt tények alapos humanista képzésre utalnak, nem lehetetlen, hogy a görög nyelv alapjaival való megismerkedés lehetőségét is beleértve. Ha pedig Rosa gyermekkorában is – az 1538-ban Franciscus Polleranus körmöcbányai rektor által felpanaszolt helyzethez hasonlóan – volt választási lehetőség a latin iskola humanista stúdiumai és a tanítási engedéllyel nem rendelkező városi német írnok legjobb diákokat elhalászni igyekvő, gyakorlatiasabb, anyanyelvű oktatása között,¹⁹ a későbbiek fényében aligha kételkedhetünk, melyik utat járta a fiatalember.

Paulus Rosa Szinnyei írói lexikona szerint a bázeli egyetem hallgatója lett volna. Ez valószínűleg téves feltevés, amely Rosa egyetlen művének nyomdahelyéből származik: a bázeli egyetem diákjai között Rosa neve nem került elő.²⁰ Életrajzának tényeit és szellemi kapcsolatait illetően azonban jelentősen pontosíthatjuk ismereteinket már magának a kinyomtatott művének ajánlásából is, néhány további forrás bevonása pedig meglepetéseket is tartogat. Mindenekelőtt azt szükséges tisztázni, hogy Rosa egyetlen ismert műve nem Bázellal, hanem Hieronymus Wolf (1516–1580) augsburgi körével való kapcsolatok eredményeképpen született.

A nehéz sorsú, hányatott ifjúságú Wolf²¹ a Nördlingentől északkeletre, a Wörnitz partján fekvő Oettingenből, hivatalnok apától származott. Első, nördlingeni iskolaévei után, 1527–1530 között Sebald Heyden (1499–1561) tanítványa volt Nürnbergben. Heyden 1525-ben lett szülővárosa St. Sebald iskolájának rektora. A görög nyelv iránti rajongó elkötelezettséget valószínűleg ő ültette el Wolfban, minthogy nagy szerepet szánt a görög grammatika oktatásának, fontos iskolai olvasmányokként kezelte Lukianoszt, Hésziodoszt és Epiktétoszt műveit.²² Fiatalkora miatt azonban Wolf ekkor még nem tehetett eleget a várakozásoknak. Ezután viszont öt év szomorú írnokoskodás és gúny tárgyává tett önképzés következett az életében, amelynek során nagy nehézséggel első latin–görög

¹⁸ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981 (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981a), 360–361.

¹⁹ MÉSZÁROS 1981a, i. m., 170–171. Az 1606. évi rektor hasonlóan zugtanítókra, a harangozóra és a szlovák kántorra panaszkodott: *uo.*, 361.

²⁰ ZSINDELY István, *A bázeli egyetem anyakönyvéből*, SpFüz, 4(1860), 154–165; VERZÁR Frigyes, *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora*, Debreceni Szemle, 5(1931), 315–323.

²¹ Lásd emlékiratait: Hieronymus WOLF, *Die Lebensbeschreibung von H. Wolff (1516–1580) aus Oettingen, geschrieben von ihm selbst an seinen Verleger und Freund Johannes Oporinus in Basel*, Oettingen, J. Röttger, 1980; *Der Vater des deutschen Byzantinistik: Das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst erzählt*, trans. Hans-Georg BECK, München, Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie, 1984. Vö. Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615 (a továbbiakban: ADAM 1615), 304–308; Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*, I–VIII, Nürnberg–Altdorf, 1755–1808, IV (1758), VIII (1808); G. C. MEZGER = ADB 43, 755–757.

²² Egy görög Epiktétosz-kiadás olyan példányáról, amelyet Heyden iskolájában tüzetesen végigjegyzeteltek 1553-ban: W. SALGÓ Ágnes, *Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához*, MKsz, 116(2000), 266–283.

szótárát is megvásárolhatta. Magát írásban és szóban is tökéletes folyékonyssággal kifejező grécistává a harmincas évek második felében, részint a humanista stúdiumoknak nagy jelentőséget tulajdonító Tübingenben, Joachim Camerariusnál, részint Melanchthon keze alatt Wittenbergben vált. További hányattatások után – amelyek során már az 1543-ban Melanchthon ajánlására elfoglalt thüringiai, mülhlauseni rektorság is midászi gazdagságot jelentett a számára – bázeli barátja, Johannes Oporinus (1506–1568) lelkesítette fel előbb Iszokratész, majd Démoszthenész összes fennmaradt műveinek lefordítására. Mindkettő Oporinus bázeli műhelyében jelent meg, az Iszokratész első ízben 1548-ban, a Démoszthenész első változata pedig 1549-ben, öt kötetben. Már ez a kiadás tartalmazta a rétor Ulpianus Démoszthenész-scholionjait is. Később Wolf további szövegekkel egészítette ki a gyűjteményt, felvette például Aiszkhinésznek Démoszthenésszel vitázó szónoklatait. Eközben sikerült Augsburgban elhelyezkednie, 1551-ben a Fugger-ház titkára és könyvtárosa,²³ 1557-ben pedig az 1531-ben a Szent Anna karmelitakolostor helyén alapított „Gelehrtschule” rektora lett. Az 1537-ben az egykori ágostonos kolostor gyűjteményéből létrehozott, 1564-ben önálló épületbe költöztetett városi könyvtár szintén a rektor alá tartozott, 1575-ben Wolf ki is adta görög kéziratának katalógusát.²⁴ Néhány évvel Wolf hivatalba lépését követően az augsburgi gimnáziumban már Európaszerte rangosnak ítélt pedagógiai munka folyt, Wolfot altdorfi, königsbergi, lausanne-i, strassburgi katedrán is szívesen látták volna,²⁵ ő azonban haláláig Augsburgban működött, s tanári munkája mellett filológiai elmélyedésre is maradt ideje.

Az 1560–1570-es évek fordulóján már a Démoszthenész-szöveg és latin fordítása negyedik kiadásának sajtó alá rendezésén dolgozott, amely hat kötetben látott napvilágot a bázeli Hervagiusnál 1572-ben (Wolf régi barátja, Oporinus ekkor már nem élt). E munka során vetődött fel benne a gondolat, hogy Démoszthenészhez is hasznos volna gnomológiát, a szövegekből kivonatolt, a nyelvtanuláshoz, a görög stilisztikához és retorikához felhasználható példamondat-gyűjteményt készíteni. Iszokratész-fordításának már első, 1548. évi kiadása tartalmazott ilyet, a Démoszthenész-gnomológia első mutatványa pedig 1569-ben látott napvilágot. A két antik szónok fennmaradt műveinek terjedelme azonban jelentősen különbözik, s míg az Iszokratész-gnomológia 54 lapra terjedt az első kiadásban, a démoszthenészi korpusz hasonló feldolgozása végül öt kötetet töltött meg együttesen csaknem másfél ezer lap terjedelemben, és nem is Wolf egyszemélyes műveként állt elő, hanem tanítványainak bevonásával, azok munkáját felügyelve és ellenőrizve készült el. A munkamódszer valószínűleg az volt, hogy Wolf szónoklatonként haladva kiválasztotta a görög szemelvényeket, ezek fölé görög tárgyszavakat jegyzett, diákjai pedig mindennek a latin fordításán dolgoztak, felhasználva természetesen mesterük

²³ Könyvtárosi működéséről: Paul LEHMANN, *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), I, 1956; II, 1960 (*Studien zur Fuggergeschichte*, 12, 15) (a továbbiakban: LEHMANN 1956), passim.

²⁴ Szenci Molnár Albert 1605. április 9-én tekintette meg e könyvtárat: SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (*Historia Litteraria*, 13) (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 2003), 80, 150.

²⁵ Johann Thomas Freige például Wolf ajánlására lett altdorfi rektor 1576-ban.

megoldásait. Ugyancsak Hervagius nyomdájában jelent meg mind az öt kétnyelvű kötet, 1570-ben, görög és latin tárgyszómutatókkal; címlapjuk a görög nyelv elegáns bőségének és a dolgok ismeretének elsajátításában való hasznosságukat ajánlotta. A kötetek ajánlásait a munkába bevont tanítványok fogalmazhatták meg, sokat elárulva a keletkezés történetéről.

Az első kötet elkészítésébe bevont fiatal munkatárs Sebald Hauwenreuter (1508–1589) strassburgi orvosprofesszor fia, Johann Ludwig Hauwenreuter (1548–1618) volt. Az idősebb Hauwenreuter és Wolf régi, bizalmas barátok voltak. A nürnbergi születésű Sebald Hauwenreuter az 1530-as évek második felében próbálhatta ki magát először dialektika- és etikaprofesszorként Tübingenben, és a nála egy évtizeddel fiatalabb Wolf akkor a tanítványai közé tartozott.²⁶ Hauwenreuter 1539-ben orvosi doktorátust szerzett, 1540-ben pedig Strassburgba költözött. Wolf 1547-ben Strassburgban, az ő házában lakva készítette el Iszokratész-fordítását, olyan lelkesedéssel és olyan jó feltételek között, hogy egy nap tizenkét görög oldallal is végzett.²⁷ Barátja, Sebald közben más tevékenységgel foglalatzkodott, ennek volt köszönhető, hogy Wolf első Iszokratész-kiadásával egy időben, 1548. augusztus 1-jén Johann Ludwig Hauwenreuter is megláthatta a napvilágot.²⁸ Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a 21 éves cseperedett fiatalember 1569-ben, augsburgi tartózkodása idején atyai barátja, Wolf házában lakott, és ott a házigazda filológiai lelkesedésének hatása alá került. Neki dedikálta egyébként Wolf a Cicero *Laelius*-ához készített scholionjának 1569. évi kiadását. Nagyrészt a Wolfnál ekkor szerzett élményeknek tulajdonítható, hogy az 1573-tól a filozófia, majd 1585-től az orvostudomány strassburgi professzoraként működő ifjabb Hauwenreuter egész életében szívesen foglalkozott hasonló filológiai feladatokkal: már 1573-ban *Adagia classica* c. gyűjteményt jelentetett meg Strassburgban, majd Arisztotelész fizikájából görög–latin kompendiumot kivonatolt, sajtó alá rendezte Jacques Bouchereau Arisztotelész műveiből összeállított flores-gyűjteményét, valamint Giacomo Zabarella logikai írásait is. Egyik lélektani írását – többek között Laskai Csókás Péterével együtt – Rudolf Goclenius beválogatta Marburgban az 1590-es években háromszor is megjelent *Psychologia* c. gyűjteményébe.²⁹

²⁶ Jakob FRANCK = ADB 11, 44.

²⁷ ISOCRATES [ISZOKRATÉSZ], *Ἀπαντα Graeco–Latinus, postremo recognitus*, Hieronymo WOLFIO interprete, cum eiusdem argumentis, marginum annotationibus, vita auctoris et indice accurato, Basileae, per Ioan-nem Oporinum, 1567, I–II (a továbbiakban: ISZOKRATÉSZ 1548/1567), II, 1355–1356. A nyugodt munkakör-ülmények nyilván nagy jelentőségűek voltak az azokat fiatalkorában többnyire nélkülözni kénytelen Wolf számára.

²⁸ Talán nem is ildomos mindezt a fenti sikamlós megfogalmazásban közölni, hiszen a gyenge, beteges Wolfnak sohasem adatott meg a családi élet hasonló boldogsága: nőtelenül élt és utódok nélkül halt meg. Ezt az élettrajzi tényt nemrégiben a humanista tudósi életmódnak a cölibátusra alapozott középkori modell 16. századi meghosszabbításaként felfogott, tipologikus értelmű leírására használták fel: Gadi ALGAZI, *Food for Thought: Hieronymus Wolf Grapples with the Scholarly Habitus = Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, ed. Rudolf DEKKER, Hilversum, Verloren, 2002 (Publica-ties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen Maatschappijgeschiedenis, 38), 21–43.

²⁹ Ezt biztosan olvasta Goclenius jó ismerőse, Szenci Molnár Albert, akit egyébként 1593-ban többek kö-zött Hauwenreuter ajánlott a strassburgi Collegium Wilhelmiticum alumnusai közé; vö. SZENCI MOLNÁR 2003,

Az ifjú Hauwenreuter édesapjának címzett, 1569. december 5-én – Catilina összeesküvésének leleplezése után 1628 évvel – már Strassburgból keltezett ajánlása jól megvilágítja a munkára lelkesített diákok felfogását tevékenységük céljáról és értelméről. Az ajánlás orvosi hasonlaltal indít: amiképpen a szervezet belső és kicsiny részeinek megismerése a gyógyítás alapvető feltétele, hasonlóképpen a szöveg tekintetében elengedhetetlen a kicsiny (grammatikai, nyelvi) és nagyobb (retorikai és dialektikai) elemekre, alkotórészekre való szétbontás és azok egyenkénti analízise. E munka eredményeként állították össze a tudósok a nyelvi szabályokat, e munkából nőttek ki az egyes szavakat felgyűjtő szótárak, a szintagmákat, beszélt nyelvi fordulatokat rendszerező frazeológiaiak (itt név szerint is megemlíti Michael Neander *Phraseologia Isocratis*³⁰), a teljes mondatok gyűjtése és rendszerezése pedig gnomológiákat eredményezett. Ez utóbbiaknak az erkölcsi nevelésben is megvan a jelentőségük. Démoszthenész művei mind nyelvi, mind erkölcsi tekintetben kiváló alapanyagot szolgáltatnak a teológusok, jogászok, államférfiak, orvosok és tanítók számára is a hivatásukra való felkészüléshez, akik, ha tanulmányaik miatt nincs elegendő idejük a teljes életművet végigolvasni, ebből a gyűjteményből sűrített formában juthatnak a legnagyobb értékekhez. Hauwenreuter már korábban eltökélte magát, hogy minden olvasmányából gyarapítja majd személyes loci communes-gyűjteményét, Wolf házában lakva pedig alkalma nyílt részt venni a Démoszthenész-gnomológia elkészítésének kollektív munkájában. E munkába, mint elárulja, a diákok mellett a strassburgi iskola etikatanára, Andreas Iociscus (Jokisch) is bekapcsolódott, aki görög és latin szónokok, filozófusok, költők és történetírók műveiből gyűjtött szentenciákat.

A Démoszthenész-gnomológia három további kötetét Wolf tizenkilenc esztendő tanítványa és famulusa, a szegény sorsú königshofeni családból származó Balthasar Imbrius (Ziegler) Regiocurianus Francus készítette sajtó alá, ajánlásaikat 1569 márciusában és áprilisában keltezte Augsburgban. Tőle nem ismerünk további műveket.

Az ötödik kötet³¹ Ulpianus Démoszthenész-scholionjainak, valamint Ulpianus és Libaniosz Démoszthenész-argumentumainak az előző kötetekhez hasonló feldolgozását tartalmazza (a scholionokból vett szentenciák nincsenek tárgyszavazva), és a latin megfelelőket Paulus Rosa Cremnicus készítette. A mintegy negyedfélszáz lapos, nyolcadrétű könyv 1570 márciusában hagyta el a sajtót. A fiatalember 1569. október 15-én Augsburgban keltezte a kötet ajánlását, amelynek címzettje Georg Muschler (Muslerus) jogtudós, a bécsi egyetem professzora. Kitűnik az ajánlásból, hogy Rosa kísérté el augsburgi tanulmányútjára Muschler fiát, majd amikor az hazatért, ő továbbra is Wolf

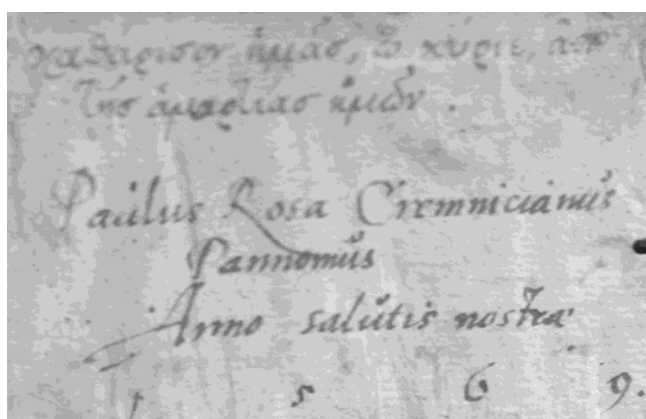
i. m., 56, 110; *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 6, SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1971), 457; SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Magvető, 1976 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1595–1630/1976), 170. 1596. július 13-án Hauwenreuter bizonyítványt állított ki Szenci Molnárnak, amelyben fizikai és logikai előadásainak hallgatását igazolta, lásd SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, 420.

³⁰ Neander (1525–1595) frazeológiája 1555 körül és 1558-ban is megjelent Oporinusnál.

³¹ *Gnomologiae DEMOSTHENICAE Graecolatinae, tomus quintus et ultimus. VLPIANI rhetoris observationes oratoriae ex XVIII. quas is enarrauit, Demosthenis orationibus, Pavlo ROSA Cremnicio, Pannonio, interprete. Vna cum Indice gemino*, Basileae, 1570 (RMK III, 597).

mellett maradt. A bécsi professzor korábbi támogatása miatti háláját most e kötet dedikációjával nyílik alkalma kifejezni. A dedikáció címzettje egyébként Wolf számára sem ismeretlen: ő is őrzi Muschler bátyjának, Johannak az emlékét.

Rosa ajánlása akképpen szerénykedik, hogy mivel Georg Muschler már sok éve maga is tanulmányozza és tanítja a retorikai praeceptumokat, nyilván csekély értékű a számára a Démoszthenészt kivonatoló munka, még Rosa retorikai észrevételeivel bővítve is: a fordítás „observationes quasdam oratorias contineat: quam tu artem iam per multos annos in inclita Viennensi Academia, et sede Caesarea profiteris: hoc tibi munusculum, etsi minime necessarium, non ingratum tamen fore putavi.” Elmondja, hogy a Wolf által összeállított görög szöveget nyelvgyakorlás céljából kezdte latinra fordítani, és kezdetben csaknem visszaretent, mert azt tapasztalta, hogy a csak kevésel korábban megkedvelt görög nyelvben való felkészültsége még rendkívül szerény: „quam curta mihi esset supellex in re litteraria, ac praecipue in Graecis literis”. Tanára támogatásának segítségével és belátva a gyakorlatok hasznát, mégis szívesen végezte a munkát. Amikor valamivel később patríciusifjak mellett kellett tanítóskodást vállalnia, ami majdnem minden idejét felemésztette, kis híján félretette művét. Nem is gondolt rá, hogy munkája valaha is publikálásra volna érdemes, és Wolf csiszolt is azon nyomdába adás előtt, kijavította és felékesítette a szöveget.

Birtokomban van Wolf Iszokratész-kiadása 1567. évi bázeli lenyomatának egy példánya,³² pontosabban e kétkötetes lenyomatnak csak az első kötete, amely a szónoklatok két csoportját (*Classis paraenetica*, *Classis suasionum*), valamint a mindkét kötethez szánt név- és tárgymutatót tartalmazza. Az elülső kötéstábla belső oldalán tulajdonosi névbejegyzés: „Paulus Rosa Cremnecianus Pannonius. Anno salutis nostrae 1569”. Felette a tulajdonosnak a Zsoltárok *Septuagintá*ban olvasható szövegét plurálisban variáló görög jelmondata: καθάρισόν ἡμᾶς, ὦ κύριε, ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν (vö. Zsolt 50,4:

³² ISZOKRATÉSZ 1548/1567, i. m.

ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας μου καθάρισόν με – „vétkemtől tisztíts meg engem”). A kötet eredeti bőrkötése is bizonyítja, hogy a példány birtokosa Rosa volt: szép, humanista, dombornyomású kötés Erasmus, Luther és Melanchthon profilban álló arcképeivel, középen a P. R. C. monogrammal és ugyancsak az 1569-es évszámmal. A könyvet 1702-ben Matthias Hussar, 1703-ban pedig Martinus Husarik birtokolta, aki ekkor „minor parvista” volt, aligha tudta tehát, mit tart a kezében, viszont egy ádáz kuruc vitézt ábrázoló tollrajzzal díszítette a hátsó kötéstábla belső oldalát. A kötetet végül a gyöngyösi jezsuita rendház katalógusába írták be 1703-ban. Hozzám magántulajdonból került.

Bizonyosra vehetjük, hogy Iszokratész műveinek e kötetével Augsburgban, a Démoszthenész-gnomológia készítésével egy időben vagy közvetlenül azt megelőzően dolgozott a felvidéki fiatalember. Nem tartom kizártnak, hogy éppen magától Wolftól kapta ajándékba a másik nevezetes görög orátor két évvel korábban megjelent, akkor legfrissebb kiadását. (Újabb kiadásait 1570-ben és 1571-ben is piacra dobták Bázelen.) Sajnos a példány címlapja nincs meg, már 1703-ban is Wolf II. Miksának szóló ajánlásával kezdődött. Ez a hiány komoly veszteség: nem lehetetlen, hogy Wolf ajánló szavakkal is megtisztelte munkatárssá előlépni készülő tanítványát.

A császárnak szóló ajánlást néhány kéziratos margójegyzet kíséri, az *Ad Demonicum de officiis (Paraenesis)* első néhány lapján pedig mind a görög, mind a latin szövegben sűrű, apró betűs, barna tintával írott, nehezen vagy alig olvasható bejegyzések tömege található. Ezek Rosa kezétől származnak, és a görög szöveg megértésére és adekvát latin tolmácsolására fordított élénk filológiai érdeklődésére utalnak. Az *Archidamus* argumentumaihoz és a *De pace* szövegéhez csatlakozik még néhány margójegyzet, ezt leszámítva azonban a nyomtatvány további lapjai csaknem teljesen tiszták. Pár sort valaki aláhúzott és néhány iniciálét valaki zöld tintával kifestett (az utóbbiaknál Martinus Husarikra gyanakszom, aki több helyen beírta még a nevét a könyvbe, hol névbetűi hurokírásában, hol a szögletes betűformálásban gyönyörködve).

Rosának az *Ad Demonicum* lapjaira írott, hol parafrazeáló, hol nyelvi értelmezést, hol tárgyi magyarázatot adó bejegyzései közül itt csak néhányat van mód ismertetni. Helyenként csak pontosítással élt: Wolf margójegyzetének a kibővítésével tette világossá, hogy a 15. szakasz kezdetének a tárgya nem általában a modestia, hanem a „modestia in risu et sermone”; ugyanitt a latin fordítást is egyértelműbbé tette annak lejegyzésével, hogy a nevetés „vulgo stultitiae nota habetur”. Iszokratésznek azt az intelmét, hogy a helyes testgyakorlásnak nem a testi erő növelésében, hanem az egészség fenntartásában van a fontossága (14), Hippokratész hasonló értelmű helyével erősítette meg. *Demonicus* édesapjának, *Hipponicus*nak az anyagi javakhoz való, helyeselhető viszonyát sok töprengésre okot adó, gnómius mondat jellemzi az eredetiben (10); Wolf latin fordításában: „neque pecuniam supra modum amavit, sed et bonis suis usus est ut mortalis, et rem familiarem curavit ut immortalis.” Rosa előbb a görögben itt álló ὑπάρχοντα ’anyagi javak’ szóhoz keresett párhuzamot, és Démoszthenész első olünthoszi beszédét (14,6) idézte. A hely egészének tartalmi megvilágításához pedig egy Lukianosztól származó,

négysoros epigrammát mindenestül idemásolt.³³ Jegyzetei épp azon a helyen szakadnak meg, ahol a mű (18) a Wolf által margójegyzetben is kiemelt eruditio tárgyalásával folytatódik, azzal az erénnyel, amelynek a jelek szerint Rosa sem volt már a szükében. Már nem ismerhetjük véleményét arról a gnómáról, hogy „Solius enim sapientiae possessio est immortalis.” A felső karéjon általa még jegyzetekkel kísért lap alján pedig egyenesen a tanulmányi célú utazások fontosságát méltató rész (19) kezdődik: „Ne te pigeat longam ire viam ad eos, qui se aliquid utile docturos profitentur. Cum enim mercatores, rei familiaris augendae gratia, tanta maria transmittant: turpe fuerit adolescentes, excolendi ingenii causa, nec terrestre iter velle suscipere.” Az augsburgi tanulmányi utazást nem restellő Rosa könnyen vonatkoztathatta magára ennek az intelemnnek az igazát.

Annál is inkább, mert Augsburgban nemcsak Wolffal nyílt alkalma ismeretséget kötni. 1569 januárja és 1570 szeptembere között a városban élt Tycho Brahe (1546–1601), aki nagy kvadránst építtetett ott csillagászati megfigyeléseihez, egyidejűleg pedig alkímiai tanulmányokba is fogott. Közel két évtizeddel későbbi írásából, de magától Brahétól tudjuk,³⁴ hogy Augsburgban került sor 1570-ben a Németországban akadémiai álláshelyet eredménytelenül kereső³⁵ Petrus Ramusszal (1515–1572) való találkozására. A találkozót Wolf hozta össze,³⁶ így Rosa előtt is nyitva állt a lehetőség megismerkedni mind a dán, mind a francia tudóssal.

A Démoszthenész-gnomológiát behatóan ismerő egyetlen modern kutató szerint³⁷ a három iskolásfiú filológiai munkába való bevonása Wolf kiváló pedagógusi érdemeire mutat, akárcsak az, ahogyan átengedte számukra az ifjúkori büszkeségvágyuk kielégítésére módot adó ajánlások elkészítésének lehetőségét. Pedagógusi és filológusi erényei egyetem nélkül is Augsburg városába vonzották a tehetséges fiatalokat Strassburgból és a thüringiai határ közeléből éppúgy, mint a bécsi egyetemről. Magyarország esetében tömeges vonzásról persze mégsem beszélhetünk: Fraknói még csak egyetlen hazai diák, a lőcsei Thomas Grundl augsburgi peregrinációjáról tudott, s az bizony 1581-ben, már Wolf halála után történt.³⁸ Az erdélyi fiatalok kora újkori iskolalátogatásának adatai között pedig máig nincs nyoma egyetlen augsburgi stúdiumnak sem.³⁹

³³ Az *Anthologia Palatina* X,26. darabja; magyar fordítása: *Görög anthologiabeli epigrammák*, ford., bev., jegyz. PONORI THEWREWK Emil, Bp., MTA, 1891 (Görög és Latin Remekírók). Rosa még nem a buzdító epigrammák pfalzi gyűjteményéből, hanem más görög antológiából ismerhette.

³⁴ Anthony GRAFTON, *John Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford, Clarendon Press, 1983 (Warburg Studies), 216; Nicholas JARDINE, Alain SEGONDS, *A Challenge to the Reader: Ramus on Astrologia without Hypotheses = The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, ed. Mordechai FEINGOLD, Joseph S. FREEDMAN, Wolfgang ROTHER, Basel, Schwabe, 2001 (Schwabe Philosophica, 1), 248–266, 255–256.

³⁵ George HUPPERT, *Peter Ramus: The Humanist as Philosopher*, Chicago, University of Illinois, 2002, 214.

³⁶ Victor THOREN, *The Lord of Uraniborg: A Biography of Tycho Brahe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 35.

³⁷ Frank HIERONYMUS, *Griechischer Geist aus Basler Pressen: Ausstellung, Basel–Berlin–Mainz, 1992–1993*, Basel, Universitätsbibliothek, 1992 (Publikationen der Universitätsbibliothek Basel, 15), 231. sz. tétel.

³⁸ FRAKNÓI 1873, i. m., 202. Persze az is igaz, hogy Fraknói a 16. századi Rostockban tanuló magyar diákot is csak egyet ismert (FRAKNÓI 1873, i. m., 283), míg a rendszeres adatgyűjtés után ez a szám mára 22-re növe-

Épp ezért lehet jelentősége annak, hogy Rosa már bécsi tanulmányai előtt, körmöcbányai környezetében találkozhatott olyan emberrel, aki gyakran megfordult Augsburgban és Wolfnak személyes ismerőse lehetett. Évtizedeken át működött a Fugger-cég besztebányai faktoraként az a Hans Dernschwam (1494–1568), akinek augsburgi és egyéb németországi humanista kapcsolatrendszere még nagyrészt feltárássra vár.⁴⁰ A régebbi szakirodalom azt feltételezte, hogy Dernschwam gazdag humanista könyvtára haláláig a besztebányai Thurzó–Fugger házban állt, s a város művelt polgárai elől sem lehetett teljesen elzárva.⁴¹ Minthogy azonban a besztebányai cég 1548-as felszámolásával megszűnt a Fuggerek és Dernschwam közötti hivatalos kapcsolat, e nézet nehezen látszik tarthatónak. A könyvtár valószínűleg a Dernschwam új lakóhelyeül szolgáló, Pozsonyhoz közeli csesztei udvarházban volt már 1552-ben, amikor a tulajdonos részletes leltározásába fogott, értékesebb darbjait pedig Murányban helyezte biztonságba.⁴² Tardy Lajos feltételezése szerint a konstantinápolyi útjáról 1555-ben hazatérő Dernschwam utolsó éveit nem Csesztén, hanem ismét a bányavárosokban élte le, sőt szerinte

kedett, Fraknoi adatát pedig 1606-ra kellett átdatálni: Karl-Heinz JÜGELT, *Die ungarländischen Studenten an der Universität Rostock = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, I–III (a továbbiakban: BÉKÉSI–JANKOVICS–KÓSA–NYERGES 1993), II, 565–588. – Wolf Szigetvárról, Gyuláról és Németország érzéketlenségéről szóló verse sem valamely diákja révén, hanem Petrus Albinus wittenbergi professzor szerkesztői munkája nyomán, Simon Schardius német történeti antológiájából (1574) került a wittenbergi Zrínyi-album (1587) végére, európai távlatú záródarabként. Vö. *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587; hasonlóan kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. SZABÓ András, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1987 (BHA, 15), O4v–P2v, 22–23; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 93. Még Wolf életében, 1580 szeptemberében keletkezett utóda, Georg Henisch augsburgi bejegyzése Stansith Horváth Gergely emlékkönyvében: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Nympha super ripam Danubii*, ItK, 87(1983), 67–74; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 87–102, 87 (itt tévesen Horváth György névvel). Az első szigetvári ostrom (1556) várvédő kapitányának ekkor 22 éves fia (vö. IVÁNYI Béla, *A Grádeczi Horváth Stansith-család levéltára*, LK, 5[1927], 245–253, 246–247) hosszú külföldi tanulmányútjának ismertebb helyszínei Padova, Strassburg, Bazel, Genf és Drezda, vö. RÁTH György, *Grádeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hitvitája*, ItK, 4(1894), 150–167, 299–319, 412–427, 154–155.

³⁹ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).

⁴⁰ BERLÁSZ Jenő, *Johann Dernschwam könyvtára* (a továbbiakban: BERLÁSZ 1964/1984) = *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kiad. BERLÁSZ Jenő, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, munkatárs VARGA András, Szeged, JATE, 1984 (Adattár, 12) (a továbbiakban: BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984), 299–340, 310–311.

⁴¹ BERLÁSZ 1964/1984, *i. m.* = BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, *i. m.*, 312.

⁴² TARDY Lajos, *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból* (a továbbiakban: TARDY 1984) = Hans DERNSCHWAM, *Erdély – Besztebánya – Törökországi útinapló*, ford., bev., kiad. TARDY Lajos, jegyz. DÁVID Géza, TARDY Lajos, Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica) (a továbbiakban: DERNSCHWAM 1528–1563/1984), 5–73, 47.

minden jel arra mutat, hogy Körmöcbányán lakott, mert 1558 és 1567 között a bécsi ügyiratok „fő aranyváltó mester”-nek címzik. 1566 végén unokafivérét is a körmöcbányai pénzverdéhez igyekezett beajánlani.⁴³ Ha Tardynak igaza van, akkor az sem lehetetlen, hogy a bécsi egyetemre indulóban lévő Rosa ismerhette az agg Dernschwamot, akinek könyvtára egyébként Wolf Démoszthenész- és Iszokratész-kiadásait is őrizte (az utóbbiból az 1548. évi első kiadást).⁴⁴

És ha már Wolf magyarországi – személyes és szellemi – kapcsolatairól van szó, még egy gondolat felvetődik az emberben. 1591-ben Strassburgban Wolf hajdani tanítványánál, Hauwenreuternál respondeált *Synopsis philosophiae* c. művével Baranyai Decsi János.⁴⁵ A hazai szakirodalom régóta keresi azokat az ösztönzőket és példákat, amelyek e jeles magyar humanistát a szólások, közmondások iránti érdeklődésre, Erasmus *Adagiái* görög és latin szövegének magyar változattal való bővítésére serkentették. Hauwenreuter lehetséges hatása az utóbbi időben többször szóba is került.⁴⁶ Még sosem említették viszont ebben a vonatkozásban Wolf nevét és azt, hogy Hauwenreuter valójában Wolf hatását közvetíthette. A lexika és a frazeológia szintje főlé harmadikként odahelyezett gnomológia pedig megfelelő diszciplináris keret lehet az adagiumok iránti humanista érdeklődés számára is. Az adagium és a gnóma rokonsága igen jól megfigyelhető, ha a Baranyai Decsi által 1598-ban az adagiumról írottakat⁴⁷ összevetjük Hauwenreuter gnómáiról szóló 1569. évi gondolataival: gyűjteményeik anyagának azonos retorikai és etikai jelentőséget tulajdonítanak, azonos felhasználási módokat ajánlanak hozzájuk azonos társadalmi csoportok és foglalkozási ágak számára.⁴⁸

Nem kevésbé érdekesek azonban a Bécs irányába kirajzolható összefüggések sem. A bécsi egyetemre a Mohács utáni harmadfél évszázadban beiratkozott magyarországi hallgatók adatainak áttekintésére csak a közelmúltban került sor, s a matrikulából valóban előkerült Paulus Rosa neve: a leuveni egyetemről áttelepült, brabanti származású Andreas Dadius orvosdoktor rektorátusa idején, 1565. január 12-én, „Hungarus”-ként jegyezték be.⁴⁹ Az anyakönyvnek az övéhez közel eső bejegyzései nem mutatnak úti-

⁴³ TARDY 1984, i. m. = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, i. m., 55–56.

⁴⁴ BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, i. m., 10, 11 (15/6757, 23/6765. sz.).

⁴⁵ A disszertáció szerzője a disszerens volt. A mű ismertetése: Zoltán ROKAY, *Die Synopsis des János Baranyai Decsi* (a továbbiakban: ROKAY 2004) = „*Igniculi sapientiae*”. *János-Baranyai-Decsi-Festschrift: Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek*, 1998, Hrsg. Gábor BARNA, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2004 (Libri de Libris) (a továbbiakban: BARNA–STEMLER–VOIGT 2004), 95–103.

⁴⁶ Gyula PACZOLAY, *János Baranyai Decsi and His Adagia* = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, i. m., 31–65, 32; György GÖMÖRI, *International Contacts of János Baranyai Decsi* = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, i. m., 84–94, 90–92; ROKAY 2004, i. m. = BARNA–STEMLER–VOIGT 2004, i. m., 100–101.

⁴⁷ BARANYAI DECSI János, *A kegyes olvasónak, az Adagiumok ajánlásaként (1598)*, ford. CSONKA Ferenc = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KLANICZAY 1982), 810–818.

⁴⁸ Hauwenreuter másik strassburgi ismerőse, Szenci Molnár csupán Wolf Szuidasz-fordítását idézte egy alkalommal: SZENCI MOLNÁR 1971, i. m., 493; SZENCI MOLNÁR 1595–1630/1976, i. m., 373.

⁴⁹ *Die Matrikel der Universität Wien*, III, 1518/II–1579/II, Bearb. Franz GALL, Willy SZAIVERT, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1971, I–II (Quellen zur Geschichte der Universität Wien, I. Abteilung) (a továbbiakban:

vagy diáktársakra. Vele egy napon két morva nemes, továbbá egy-egy morva és sziléziai diák nevét jegyezték be. A megelőző évben, 1564-ben csak hét magyarországi diákot regisztráltak, azokat is mind az év első felében. 1565-ben Rosa az első bejegyzett magyarországi diák, akit még 26-an követnek az év során, leghamarabb azonban csak február 13-án és 20-án két, közelebbről ismeretlen származási helyű diák, majd március 2-án egy soproni és egy brassói fiú. A legtöbb bejegyzés már a következő rektor, Georgius Sedlmair filozófiai doktor április 14-ei hivatalba lépése utánról való és pontosabban nem datálható, e diákok azonosítható származási helyeiként Pozsony, Ruszt, Sopron, Pest, Eger (?), Balogiványi, Igló, Kassa, Gyula szerepelnek. 1565-öt megelőzően a bécsi egyetemen 1550-ben iratkoztak be legutóbb bizonyosan körmöcbányai diákok, egyikük nem volt más, mint Hans Dernschwam már említett, később a körmöcbányai pénzverdéhez protezsált unokaöccse, „Henricus Dirnshuman Cremnizensis”.⁵⁰ Rosát követően, 1568-ban ismét hárman iratkoztak be Körmöcbányáról, a következő adat pedig 1583-as. Mindezen adatokból sok mindenre nem lehet következtetni, talán csak annyi valószínű, hogy Rosa 1568-ban még találkozhatott Bécsben három honfitársával, de hogy Bécsbe irányításukban lehetett-e szerepe, nem tudható.

Rosának a professzori karhoz fűződő kapcsolatairól már valamivel többet tudunk. Dedikációjának címettje, a sváb származású Georg Muschler egyike volt annak a hét külföldi professzornak, akik a válságba került bécsi egyetem Ferdinánd által szorgalmazott átszervezése során katedrát kaptak a császárvárosban. Az 1540/41. évi téli szemeszterben mint „art. mag. Lipsensis utr. jur. doctor” immatrikulált a bécsi egyetemen, két évtizeden át volt az egyetem gimnáziumának, a Stephansschulénak a rektora, három alkalommal, 1549 és 1553 nyári, valamint 1563/64 téli szemeszterében az egyetem rektora, az anyakönyv „magister [...] de facultate artistica”-ként illetve „artium ac philosophiae doctor”-ként említi.⁵¹ A bölcsészkar dialektikaprofesszoraként működött, hatszor volt dékán (1545, 1548, 1549, 1553, 1558, 1564), háromszor a rajnai nemzet prokurátora (1554, 1561, 1567). Protestáns hitelveket vallott, benső barátságban állott a trónörökös, Miksa főherceg lutheránus udvari papjával, és a trónörökös gyermekeinek nevelőjeként is működött.⁵² Nyomtatásban csak egy munkája ismert, egy 1555. évi latin halotti oráció.

GALL-SZAIVERT 1971), 138; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 13) (a továbbiakban: KISSNÉ BOGNÁR 2004), 69, 424. sz.

⁵⁰ GALL-SZAIVERT 1971, i. m., 90; KISSNÉ BOGNÁR 2004, i. m., 63, 271. sz.

⁵¹ GALL-SZAIVERT 1971, i. m., 66, 85, 98, 133. Lehetséges, hogy az immatrikulációjánál megadott jogi doktori cím utólagos betoldás, minthogy más forrás az 1563. évről említi, hogy a rektorra választott Muschler „ob merita doctrinae gratis creatus est J. V. D.” Lásd az alábbi jegyzetet.

⁵² JÖCHER-ADELUNG V, 246; Joseph Ritter von ASCHBACH, *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565*, Wien, Alfred Hölder, 1888 (Geschichte der Wiener Universität, 3), 49–54, 238–240, 283. A régebbi magyar szakirodalom Aschbach adatait ismételte meg: Balázs János úgy tudta, hogy Muschler 1545-ben lett a bölcsészeti kar magisztere, BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958 (a továbbiakban: BALÁZS 1958), 331, 334; Schulek Tibor szerint 22 éven át tanított dialektikát, egy ideig pedig a káptalani latin iskolának is rektora volt, SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron–Bp.–Győr, Keresztyén Igazság, 1939 (A Keresztyén Igazság Könyvtára) (a továbbiakban: SCHULEK 1939), 15. Rosa dedikációja részint hosszú retorikatanári pályájára utal

Egyetlen fia volt, Benedictus Muslerus, akit második és harmadik rektorátusa idején is bejegyzett a bécsi egyetemi anyakönyvbe, a natio Austriaca tagjai közé.⁵³ 1553-ban a fiú még nyilván parvista gimnáziumi növendék lehetett, 1563-ban pedig már végzős gimnazista vagy épp a bölcsészeti kar újonca. Az az ötlet, hogy a fiú Rosa kíséretével Augsburgba utazzék, régi baráti kapcsolatból támadhatott: Muschler ugyanis ugyanott, Oettingenben született, a helyi cipésmester kisebbik fiaként, mint a hivatalnokfiú Wolf, akinek nagyjából a kortársa is lehetett (Muschler születési évét nem ismerjük). A kapcsolatot Wolf is számon tartotta; azt, hogy Muschler bátyjára is emlékezett, Rosa ajánlása is említi. Ez az idősebb testvér, Johann Muschler (1502–1555) Petrus Mosellanusnak (1493–1524), a lipcsei egyetem görögprofesszorának⁵⁴ a tanítványa volt, 1524-ben fölötte tartott latin gyászbeszédét ki is nyomtatták. A lipcsei egyetem bölcsészkarán szerzett magszteri fokozatot, 1524 táján a helyi Nikolaischule rektora lett,⁵⁵ egyben az egyetem tanára, 1530-ban rektora, 1532-ben bölcsészkarai dékán. Majd jogi tanulmányokba fogott, 1535-ben jogi doktorátust szerzett, később Padovában is gyarapította jogtudományi ismereteit, szerte Észak-Itáliában humanista kapcsolatokra téve szert. Utolsó éveit ismét Lipcsében töltötte.⁵⁶ Négy fia is született, őket – Martinust, Sebastianust, Johannest és Hieronimust – rektor nagybátyjuk 1549 nyarán vendégül látta Bécsben és az egyetemi anyakönyvbe is bevezette a nevüket, mégpedig, mint rhetoraiakat, természetesen a natio Rhenensis tagjai közé.⁵⁷ A báty, Johann Muschler pedagógiai írásai,⁵⁸ egyetemi szónoklatai és Melanchthonnal váltott levelei mellett főként német Lukianosz- és Terentiusfordításairól ismert, amelyek még az 1530-as években jelentek meg Nürnbergben. Wolfnak ezeket is jól kellett ismernie, hiszen ifjúkora nürnbergi diákéveinek helyszínére 1539-ben, immár Heyden kollégájaként, majd még több alkalommal visszatért.⁵⁹

– bizonyára a gimnáziumban –, részint jogtudósként említi, ami azonban Aschbach szerint nem társult kari előmenetellel. Aschbach szerint Muschler utolsó ismert életadata 1567. évi prokurátorsága, Rosa dedikációja ehhez máris hozzátold még két esztendő. – Újabban: Kurt MÜHLBERGER, *Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien: „...das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates...”* = *Kaiser Ferdinand I. (1503–1564): Das Werden der Habsburgermonarchie. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien*, Hrsg. Wilfried SEIPEL, Wien–Milano, Kunsthistorisches Museum–Skira editore, 2003, 265–275; ALMÁSI Gábor, *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, Aetas, 20(2005)/3, 5–37.

⁵³ GALL–SZAIVERT 1971, i. m., 98, 133.

⁵⁴ BALÁZS 1958, i. m., 59.

⁵⁵ Elődjéről, Christoph Hegendorffról (1500–1540): Franz BIERLAIRE, *Les « Dialogi pueriles » de Christophe Hegendorff = Acta conventus neo-Latini Turonensis: Troisième congrès international d'études néo-latines, Tours, Université François Rabelais, 6–10 septembre 1976*, éd. Jean-Claude MARGOLIN, Paris, J. Vrin, 1980, I–II (De Pétrarque à Descartes, 38), 389–401.

⁵⁶ JÖCHER–ADELUNG V, 261–262.

⁵⁷ GALL–SZAIVERT 1971, i. m., 87.

⁵⁸ Az anyanyelven tanító alapszintű városi iskolát károsnak tartotta a későbbi latintanításra nézve, vö. BALASSA Brunó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, Bp., Sárkány nyomda, 1930, 89.

⁵⁹ Johann Muschler egyébként kapcsolatban volt a Fuggerekkel is, egy 1538-as velencei kiadványát nekik dedikálta; LEHMANN 1956, i. m., I, 47–48.

A Bécsben tanító ifjabb testvér, Georg Muschler közel egy évtizeden át egyetemi kollegája volt Sylvester Jánosnak, akiről tudjuk, hogy már az 1543/1544. tanév téli szemeszterében a héberprofesszor állását töltötte be, később pedig görög- és történelemprofesszorként működött. Hans Dernschwammal is kellett tudniuk egymásról: a cseszei kúria Bécshez igen közel esik, gazdájának módja nyílt naprakész bécsi tájékozottságra,⁶⁰ Muschler pedig 1553. április 17-én, második rektorátusának az *Ungarica natióba* sorolt első hallgatójaként jegyezte fel „Marcus Dirnschuam Brixensis Boemus” nevét,⁶¹ aki nem más, mint Hans Dernschwam másik unokaöccse és végül örököse, akinek 1569-ben a Dernschwam-könyvtár vételárát is utalványozta a bécsi udvar.⁶² Muschler feltételezhető magyarországi tanítványai között a Szophoklész *Élektáját* 1558-ban magyar nyelvre átdolgozó Bornemisza Pétert már korábban számításba vették.⁶³ Bornemisza adaptációja természetesen – mint ő maga írja – mindenekelőtt Georg Tanner (1520–1584 k.) bécsi görögprofesszor Szophoklész-óráira és Tanner ösztönzésére vezethető vissza, Tanner ösztönzései pedig – mint Borzsák István kimutatta – Melanchthon 1545. évi *Élektra*-előadásaira és tanítványa, Vitus Winshemius 1546-ban megjelent, prózában készített latin Szophoklész-fordításaira.⁶⁴ Anyanyelvű adaptáció gondolata azonban ezen a vonalon végül is nem merült fel,⁶⁵ míg Georg Muschler bátyjának, Johannak a példája éppenséggel ösztönözhetette Bornemiszát antik irodalmi, sőt drámai alkotás anyanyelvű átdolgozására.

Rosának a Muschlerral kötött bécsi és a Wolffal kötött augsburgi ismeretsége után még egy harmadik, szintén igen érdekes és fontos kapcsolatára derül fény az adatok tüzetes áttekintése után. Abban az időben, 1572–1574 között, amikor Justus Lipsius a jénai egyetem tanári karába tartozott, egyetlen magyarországi diák iratkozott be ezen az egyetemen (előtte és utána sem sokkal több: 1569-ben két, 1571-ben egy, 1575-ben két diák nevét őrizte meg az anyakönyv).⁶⁶ Ez az egyetlen diák pedig, aki János Vilmos

⁶⁰ TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 48.

⁶¹ GALL–SZAIVERT 1971, *i. m.*, 101.

⁶² TARDY 1984, *i. m.* = DERNSCHWAM 1528–1563/1984, *i. m.*, 56.

⁶³ SCHULEK 1939, *i. m.*, 15. E kapcsolatai ellenére nyoma sincs a bécsi és a magyar humanisták összeköttetéseit tárgyaló szintézisben: KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Bp., Élet Rt., 1934 (Palaestra Calasanciana, 5).

⁶⁴ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Bp., Akadémiai, 1960 (a továbbiakban: BORZSÁK 1960), 124, 129. Melanchthon előadás-hirdetménye: SZABÓ András, *Adalék Bornemisza Péter Élektájának háttéréhez = Csonka Ferenc 80. születése napjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 19. Tanner 1557-től kezdve Démoszthenészt is tanította, ám egyelőre csak egy Wolf fordítása előtti Aiszkhinész- és Démoszthenész-kiadásról tudjuk, hogy a birtokában volt – valószínűleg már wittenbergi tanulmányai idején –, s hogy professzori éveiben is ebben jegyzetelgetett; vö. BORZSÁK 1960, *i. m.*, 129–130.

⁶⁵ Hacsak nem akarjuk akként értékelni Tanner Baíf-ementését; vö. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Bornemisza Péter nyelvűművészete* = TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., Akadémiai, 1966, 133–136, 134–135.

⁶⁶ E szórványos magyarországi beiratkozók között viszont feltűnően sok körmöcbányai származású diák van: az 1564-ben immatrikulált kettő után az 1569. évek egyike, 1575-ben pedig mindkettő Rosa földije volt,

szász herceg tiszteletbeli rektorátusa és Johann Schröter orvosprofesszor vicerektorátusa idején, 1573 téli félévében – 228 immatrikuláló között egyedüli magyarként – beiratkozott, nem más, mint Paulus Rosa Cremnicianus Pannonius!⁶⁷ Nem hiszem, hogy pusztán véletlenségből bukkant volna fel éppen akkor és éppen ott, a magyarországi diákok által ekkortájt csak elvétve látogatott egyetemen. Úgy gondolom, kereste Lipsiusszal a kapcsolatot. Lipsius és az augsburgiak közötti érintkezésnek ebben az időben nincs nyoma.⁶⁸ Megkönnyíthette viszont Rosa dolgát, hogy Lipsius Itáliából hazatérőben Bécset érintve, az ottani humanistákkal ismeretségeket kötve utazott tovább első egyetemi tanszéke felé, így Rosa bécsi ismerősei felhívhatták a tanulni vágyó fiatalember figyelmét a fiatal professzorra.

Akár Zsámboky János szerepét is feltételezhetjük ebben: közismert a közötte és Lipsius között Bécsben kialakult munkakapcsolat, amely Lipsius nevezetes, 1574. évi Tacitus-kiadása Zsámbokynak szóló ajánlásához vezetett.⁶⁹ Ugyanakkor Zsámboky a bécsi professzorok közül nemcsak azzal a Tannerral ápolt baráti kapcsolatokat, akivel együtt hallgatták Melanchthon Szophoklész-előadásait, majd 1551-ben Strassburgban is együtt voltak,⁷⁰ és akit emblémáskötetének már 1564. évi első kiadásában emblémával köszöntött.⁷¹ Az *Emblemata* 1566. évi második és azt követő kiadásában Muschlernak is dedikált egy emblémát.⁷²

majd 1582-ben követte őket újabb körömbányai diáktárs. Ezeknek a Jénában beiratkozott körömbányai fiataloknak viszont nem bukkán fel a neve a bécsi anyakönyvben.

⁶⁷ MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Bp., MTA, 1890 (Magyarországi Tanulók Külföldön, I).

⁶⁸ Lipsius levelezőtársainak inventáriumában Wolf egyáltalán nem fordul elő, vö. Aloïs GERLO, Hendrik D. L. VERVLiet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*, Anvers, Éditions scientifiques Érasme, 1968. Az augsburgi Marcus Welser (1558–1614) Lipsiusszal való kapcsolatkeresése pedig már augsburgi feliratgyűjteményének megjelenése (1590) utánra, a kilencvenes évek elejére esett, és a filológiai érdeklődésen túl a római katolikusként a protestáns többségű városban élő Welser egzisztenciális önmeghatározásához is köthető; vö. Jan PAPY, *Lipsius and Marcus Welser: The Antiquarian's Life as via media*, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome, 68(1998), 173–190.

⁶⁹ App. H. 1843.

⁷⁰ TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15) (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1988), 79. Zsámboky Wittenbergben 1545. június 29-én immatrikulált, Strassburgban pedig 1549 ősze vagy 1550 óta tartózkodott. Kísérletek a Zsámboky-itinerarium összeállítására: Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler* (a továbbiakban: GERSTINGER 1926) = *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wien, Verlag d. Österr. Staatsdruckerei, 1926, 251–400, 288–290; Anton VANTUCH, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, 1975 (Dejiny vied a techniky); TÉGLÁSY Imre, *A bujdosó Magyarország (Johannes Sambucus)* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, i. m., II, 645–654.

⁷¹ A trójai falovat ábrázoló, „Pro ignotis sumere laborem” c. embléma: Ioannes SAMBUCUS, *Emblemata, cum aliqvot nvmis antiqvī operis*, Antwerpen, 1564; hasonló kiadása: kiad. VARJAS Béla, tan. August BUCK, Bp., 1982 (BHA, 11) (a továbbiakban: ZSÁMBOKY 1564/1982), 189–190. Egy jogi kézirat 1582-ben Tanner könyvtárából Zsámbokyhoz került, vö. GERSTINGER 1926, i. m., 345, 362.

⁷² Az újabb dedikációkról: Arnoud VISSER, „Do Not Think It Was out of Ambition”: *The Social Functions of Dedications in the Emblems of Joannes Sambucus = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and*

És ha már Zsámbokynál tartunk: az *Emblemata* összes kiadásában megvan a Wolfnak dedikált emblémája.⁷³ Zsámboky és Wolf 1551-ben Párizsban ismerkedtek meg, ahová Wolf egy strassburgi tanítványát kísérte. Azonos humanista társaságba jártak, Petrus Ramus és Adrien Turnèbe (1512–1565) körével kerültek kapcsolatba.⁷⁴ Ismerjük Zsámboky 1560 decemberében Wolfnak írt levelét, amelyben a Nonnoszt latinra fordító fiatalembert, Karl Uthenhovent (1536–1600) ajánlja az augsburgi rektor figyelmébe: „de unguibus leonem possis agnoscere”.⁷⁵ A hatvanas évek elején Zsámboky Jakob Fugger nevelője és padovai kísérője volt,⁷⁶ 1564-ben, 22 évnyi tudományos célú vándorlás után pedig közvetlenül Augsburgból tért vissza Bécsbe,⁷⁷ így természetesnek vehetjük további személyes találkozásait Wolffal. Bécsi letelepedése után is érintkezésben voltak: 1568-ban Zwingernek számolt be arról Zsámboky, hogy Wolf megírta neki: még nem tud biztosat a közelmúltban elhunyt Oporinus könyvtárának sorsáról.⁷⁸ 1581-ben Zsámboky Wolfról szóló, négy soros görög gyászverset küldött az ifj. Joachim Camerariusnak Nürnbergbe.⁷⁹ Wolf filológiai munkásságáról egyébként már személyes megismerkedésük előtt tudnia kellett, hiszen 1548. júniusi beiratkozását követően Ingolstadtban az a Veit Amerbach lett Zsámboky retorikatanára és nézte át Xenophón-fordításait,⁸⁰ aki frissen írt üdvözlőverset Wolf Iszokratész-fordításának első kiadásához. E kiadás – valamint az 1553. évi következő verzió – meg is volt Zsámboky könyvtárában, Wolf Démoszthenész-kiadásának pedig 1553-as bázeli köteteit birtokolta.⁸¹ Ilyesformán egyáltalán nem lehetetlen, hogy az ifjabb Muschler praeceptorául kiszemelt, Wolfhoz készülő fiatalembert még Bécsben bemutatták Wolf régi barátjának, Zsámbokynak, noha a kör-

28, 1999, ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 2005 (Workshop Series, 15), 125–140.

⁷³ A „Fortuna Duce” jelmondatú embléma egy ólommal és egy arannyal megrakott láda közötti választást ábrázol (ZSÁMBOKY 1564/1982, i. m., 26).

⁷⁴ Wolf említése nélkül: TÉGLÁSY 1988, i. m., 67–70.

⁷⁵ *Die Briefe des Johannes SAMBUCUS (ZSÁMBOKY) 1554–1584*, Hrsg. Hans GERSTINGER; *Anhang: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava*, Hrsg. Anton VANTUCH, Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1968 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255) (a továbbiakban: ZSÁMBOKY 1968), 51–54. Uthenhovenről: ADAM 1615, i. m., 443–446. Zsámboky Nonnosz-kéziratának görög szövegkiadása – az editio princeps! – 1569-ben jelent meg; VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága*, AClassUnivDebr, 1(1965), 77–103 (a továbbiakban: VARGA L. 1965), 94–95, 97.

⁷⁶ TÉGLÁSY Imre, *Conrad Gesner és magyar barátai*, Orvostörténeti Közlemények, 109–112(1985), 195–210 (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1985), 203. A *De imitatione Ciceroniana* ajánlása is a fiatalembertnek szól. Korábban szintén a Fuggerek augsburgi házában tanítóskodott az a Conrad Gesner, akihez Zsámboky ma ismert egyik legkorábbi levelét intézte (TÉGLÁSY 1985, i. m., 202–206).

⁷⁷ 1564. április 13-án Augsburgból keltezte egy levelét, bő egy hónappal később viszont már Bécsben dedikált könyvet; GERSTINGER 1926, i. m., 276. Ismerte Zsámboky a Fugger-könyvtárat is, bár a maga bibliotékájának kéziratok ritkaságait különben tartotta; vö. KLANICZAY 1982, i. m., 760.

⁷⁸ ZSÁMBOKY 1968, i. m., 93.

⁷⁹ ZSÁMBOKY 1968, i. m., 260.

⁸⁰ VARGA L. 1965, i. m., 83–84. Ekkortájt készülhettek Zsámboky Lukianosz-fordításai is, amelyek élén Wolf hajdani tanárának, Heydennek az ajánlóverse áll, vö. VARGA L. 1965, i. m., 82–83.

⁸¹ GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) (1941)*, szerk. MONOK István, bev. ÖTVÖS Péter, bibliográfia VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1992 (Adattár, 12/2), 1778. és 970. ill. 929–930. és 1782. sz.

möcbányai fiatalembernek még nemigen voltak ekkor oroszlánkörmei, amelyekre felhívhatták volna az augsburgi rektor figyelmét. A későbbiekben Zsámboky akár Wolfon, akár Muschleren át orientálhatta Rosát Lipsius felé. Mindenesetre a Rosa jénai tanulmányairól szóló adat beható további vizsgálatokat és mérlegelést érdemel.

Ezek után már alig van mit csodálkozni azon, hogy a következő alkalommal nem egyebütt tűnik fel Paulus Rosa neve, mint a tübingeni Martin Crusius (1526–1607) az újjörög politikai eseménytörténet, nyelv és kultúra iránti érdeklődést, valamint a konstantinápolyi pátriárkával megvalósítandó keresztény vallási unió iránti váradalmakat dokumentáló könyveiben.⁸² A *Turcograeciae libri octo*⁸³ (1584) elég világosan kitűnik – ugyanakkor a jelen keretek között nyilván nem lehet feladatunk részletesen tárgyalni –, hogy Crusius az augsburgi Wolffal is, a bécsi Muschlerral is állandó érintkezésben volt, és hogy Wolf halála után ő vált Európa vezető grécista szaktekintélyévé, akinek a kezében a török birodalommal való érintkezésekből kibontható, az újjörög kultúra megismeréséhez vezető szálak is összefutottak.

Crusius a mű harmadik könyvében tette közzé egy 1561. évi szentföldi utazási engedély szövegét, s a hozzá fűzött jegyzetek között összeállította azoknak az utazóknak a listáját, akik zarándoklatot tettek Jeruzsálembe vagy a Sinai-hegyre és írásban is hátrahagyták tapasztalataikat. Az 1479–1581 közötti évszázadból kilenc utazót nevezett meg, a kilencedik a württembergi származású Salomon Schweigger (1551–1622), aki császári követség tagjaként, 1578-ban érkezett Konstantinápolyba, 1581 márciusa és novembere között tartó hazatérése közben pedig – már kiválva a követségből – módja volt felkeresni Alexandriát, Jeruzsálemet, Damaszkuszt és Tripolit.⁸⁴ Schweigger útjának ismertetése után megjegyezte Crusius, hogy újabban is történtek ilyen utazások, és felsorolt néhányat ezek közül. Franciscus Billerbecus Pomeranus 1581–82. évi útjáról (a visszaúton

⁸² Az utóbbiakról: Ernst BENZ, *Tübingen und Byzanz*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 13(1961), 368–372; Friedhelm WINKELMANN, *Die Darstellung der byzantinischen Kirchengeschichte in den protestantischen Kirchengeschichtswerken bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Klio, 43–45(1965), 611–645; Franz BRENDLE, *Martin Crusius: Humanistische Bildung, schwäbisches Luthertum und Griechenlandbegeisterung = Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, Hrsg. Franz BRENDLE, Dieter MERTENS, Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001 (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 56), 145–163.

⁸³ A crusiusi *Turcograecia* és *Germanograecia* tartalmi ismertetése: Carlo de CLERCQ, *Des jumeaux typographiques : La Turcograecia et la Germanograecia de Martin Crusius*, Gutenberg-Jahrbuch, 42(1967), 144–155.

⁸⁴ Crusius a „quorum historiam uidi” (231) megszorításhoz tartva magát, mindenütt megadja az általa ismert kézirat vagy kiadás adatait, egyedül Schweigger esetében nem utal kéziratra. Ennek azért van jelentősége, mert Schweigger útleírása – amint közismert – csak három évtizeddel utazása után jelent meg, megírásának idejét és a kinyomtatása előtti esetleges hatását illetően pedig nagy a bizonytalanság; vö. NÉMETH S. Katalin, *Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996 (Historia Litteraria, 2), 189–200. Összefoglalóan Schweigger utazásának jelentőségéről: Walter ENGELS, *Salomon Schweigger, ein ökumenischer Orientreisender im 16. Jahrhundert: Der Aufenthalt eines deutschen evangelischen Predigers in Konstantinopel und im Orient und seine Rolle als Verbindungsmann zwischen den deutschen Lutheranern und der griech.-orthod. Kirche während der Jahre 1578–1582*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 7(1955), 224–246.

„Stephano Naio Ungaro, imp. nostri legato” kíséretében utazott!) egy Alexandriából David Chytraeusnak címzett levéllel tért haza. Rupertus Lentulus a Dorndorff, Crusiusnak vagy huszonzét évvel korábbi memmingeni tanítványa 1583 áprilisában beszélte el a kalandjait Tübingenben volt tanárának. Ilyen utazó volt Joannes Jacobus Breuningus is (Hans Jakob Breuning von Buchenbach, 1552–1616), akinek apja, Wolfgang speyeri jogtanácsos volt, a fiú pedig Nürnbergben, Tübingenben (itt unokatestvérei élnek), Wittenbergben, Franciaországban, Angliában és Itáliában is tanult, majd áthajózott Bizáncba és innen sok távoli helyre eljutott, szegényes öltözékben, viszonylag nagy biztonságban, úgy, hogy még szultáni útlevele sem volt. Crusiusnak módjában volt áttekinteni Breuning album amicorumát, amelyet 1583 májusában juttatott el hozzá Eusebius Stetter, „Anatolicae apud nos Scholae moderator”.⁸⁵ Crusius öt, Konstantinápolyban, 1579-ben keltezett bejegyzést idézett ebből az emlékkönyvből, amelyek a Szentföldre indulóban lévő utazót köszöntik és látják el szerencsekívánatokkal. Közülük a negyedik így szól: „Salus tua, Domine, protegat me. Nobiliss. D. Ioanni Iacobo Breuningo, iter Hierosolymam facienti, amicitiae et memoriae ergo haec ascripsit utque ei suscepta peregrinatio felicissime cedat: ex animo precatus est, Paulus Rosa Pannonius, I. V. Licentiat. Constantinopoli VI. idus Iulij.”⁸⁶

Nem kevésbé érdekes a többi négy idézett bejegyzés. Szerzőik sorra: Ioachimus a Sintendorff etc., Sac. Caesarae M. etc. consiliarius aulicus Imperij, nec non Orator in curia O.; Vuenceslaus Budouuetz a Budouua etc., Oratoris Caesarai, apud Turcarum Principem aulae magister; Bartholomaeus Pezzén, iuris utriusque Doctor; Rosa; Solomon Sueigker Sultzensis; és egy kivételével valamennyi július 10-én kelt (Pezzené egy nappal későbbi). Ismerősen csengő nevek ezek: a Konstantinápolyba delegált császári követség névsora!

Maga a Crusius által röviden bemutatott Breuning jóval később, 1612-ben jelentette meg 1579. évi utazásairól írott német nyelvű élménybeszámolóját. A munka az általa megtett öt tengeri út szerint szerveződik, amelyek előbb Konstantinápolyba, majd Egyiptomon át a Szentföldre, végül vissza Marseille-ba vezettek. Konstantinápolyban az első tengeri út után, pontosan két hónapon át, 1579. május 22-től július 22-ig tartózkodott.⁸⁷ A város részletes ismertetésének a vége felé, a 20. fejezetben, az antik emlékek elsorolása közé ékelve írja le az emlékkönyvi bejegyzések keletkezésének történetét. Mint a korabeli utazók által rutinosan megörökített öt obeliszk közül a másodiknak az ismertetése után mondja, az antik vörös porfír oszlop, a Columna Porphyriana⁸⁸ mellett van a

⁸⁵ Stetterről semmit sem tudok.

⁸⁶ Martin CRUSIUS, *Tvrco Graeciae libri octo... quibus Graecorum statvs svb Imperio Turcico in politia et ecclesia, oeconomia et scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora luculenter describitur*, Basileae, 1584, 235. A bibliai jelmondathoz vö. Zsolt 68,30: „ego autem pauper et dolens salus tua Deus suscipiet me”. A „protegat” alak csak két helyen fordul elő a *Vulgatában*: 4Móz 14,14; Zsolt 19,2.

⁸⁷ Hanss Jacob BREUNING von und zu Buchenbach, *Orientalische Reyss*, Strassburg, 1612 (a továbbiakban: BREUNING 1612), 44, 103.

⁸⁸ 1608. évi állapotának leírása: Maximilian BRANDSTETTER, *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*, kiad. Karl NEHRING, jegyz. Karl NEHRING, DÁVID Géza, ford. TÓTH L. Béla, Bp., Littera Nova, 2001 (Kronosz Könyvek, 6), 89.

Habsburg követ szállása. Rendszeresen a követ asztalánál étkezik az udvarmester, „deß gleichen beyde Herren Rächte und Secretarij, als Bartholomaeus Pezzen, beyder Rechten Doctor/ und Paulus Rosa, der Rechten Licenciat”, az udvari prédikátor, valamint a négy tolmács, akik közül három görög, egy pedig német (Melchior von Tierberg, török nevén Ali vagy Elias).⁸⁹ Breuning eldicsekszik vele, hogy útítársával együtt naponta szabad bejárásuk volt az oratorhoz, aki gyakran asztalánál vendégelte meg őket, időnként melléjük adta tolmácsai vagy testőr janicsárjai egyikét, és sok más dologban is a segítségükre volt. E szívélyes vendégszeretet emlékére keletkezett az öt albumbejegyzés, amelyeket ugyanabban a sorrendben és Crusiushoz képest alig eltérő szöveggel Breuning is közöl.⁹⁰ Ezután leírja még a 16. századi birodalmi követek névsorát,⁹¹ majd a hieroglifes monolit obeliszk, a görög epigrammász oszlop és a „columna serpentina” ismertetésével folytatja a város antik eredetű látnivalóinak számbavételét.⁹²

A helyzet tehát teljesen világos: 1579-ben követségi munkatársként látjuk viszont Paulus Rosát. Joachim von Sinzendorf 1578-ban váltotta fel Unghád Dávidot és 1581-ig volt a Habsburg birodalom állandó portai követe (orator). Az emlékkönyvbe útána bejegyző cseh úr, Václav Budovec z Budova (Wenzeslaus Budwiz, 1551–1621) az udvarmestere volt. A fiatal udvarmester azokban az években, 1569–1571 között végezte wittenbergi tanulmányait, amikor Rosa Augsburgban tanult, a hetvenes években pedig beutazta Angliát, Németalföldet, Dániát, Németországot, Franciaországot, Itáliát. Konstantinápolyi tartózkodása idején török, perzsa, arab nyelvtudásra tett szert, hazatérése után, 1583-ban ő is kiadta latin útleírását (beírva nevét a Szentföldet megjáró olyan neves csehországi humanista útleírók sorába, mint Martin Kabátník, Jan Hasištejnský z Lobkovic, Oldřich Prefát z Vlkanova, Kryštof Harant z Polžic, majd Václav Vratislav z Mitrovic), 1593-ban pedig már készen állott a Koránt cáfoló, cseh nyelvű munkája is, amely 1614-ben jelent meg.⁹³ Ismeretségben állt Bézával, kálvinista meggyőződését Matthias Hoe von Hoenegg-gel szembeni vitájában is képviselte. Jelentős szerepe volt Rudolf a cseh protestánsok jogait szavatoló 1609. évi felséglevelének kiadásában. 1612. évi kötetében Bocatius latin hatsorossal köszöntötte.⁹⁴ Fehérhegy után mint a cseh rendi felkelés egyik vezetőjét a prágai Óvárosi téren lefejezték.⁹⁵ A huszonhét cseh vértanú

⁸⁹ BREUNING 1612, i. m., 76.

⁹⁰ BREUNING 1612, i. m., 77. Rosa bejegyzésének szövegében az ortográfiai különbségeken túl csak két lényegesebb eltérés van: „iter Hierosolymam facienti” helyett Breuningnél „Hierosolymam proficiscenti”, „ascripsit” helyett „scripsit” áll.

⁹¹ BREUNING 1612, i. m., 78.

⁹² BREUNING 1612, i. m., 78–79.

⁹³ *Starší Česká literatura*, red. Josef HRABÁK, Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1959 (Dějiny České literatury, I), 347; Jaroslav VLČEK, *Dějiny České literatury*, Praha, Státní Nakladatelství Krásné Literatury, Hudby a Umění, 1960, 450–457; HANKO B. Ludmilla, HEÉ Veronika, *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*, Bp., Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003, 100.

⁹⁴ Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSONKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3), II, 685.

⁹⁵ A cseh rendi ellenállásban játszott politikai szerepéről: Otakar ODLOŽILÍK, *Karel of Žerotín and the English Court (1564–1636)*, Slavonic and East European Review, 15(1936–1937), 413–425, 419–421; F. M. BAR-

egyikeként, hosszú szürke szakállával azóta is minden esztendő június 21-én hajnalban megjelenik kivégzése helyén, hogy aztán némán a Týn-templomba vonulva két szín alatt áldozzék.⁹⁶

Egészen másfajta sorsot tartogatott a jövő a konstantinápolyi követség titkári beosztottjának. Hogy Sinzendorf rangban első titkára a tiroli származású Bartholomaeus Pezzen volt, eddig is számon tartottuk, aminthogy azt is, hogy hasonló beosztásban a következő két orator, Friedrich Freiherr von Preiner (1581–1583) és Paul Freiherr von Eitzing (1583–1587) mellett is Konstantinápolyban maradt. Eitzing konstantinápolyi halála után, 1587-ben Pezzen karrierje csúcsára jutott: ő lépett elő oratorrá, s 1591-ig maradt tisztségében. Ekkor hazatért, 1596-ban elnyerte a magyar indigenátust.⁹⁷ 1598-ban tagja volt Rudolf császár Erdélybe delegált háromfős küldöttségének, amely Báthory Zsigmond fejedelmi rezignációját intézte,⁹⁸ ekkor vette magához Naprágyi Demetertől és vitte magával Bécsbe Johannes Michael Brutus Báthory István mellett keletkezett történeti művének kéziratát is.⁹⁹ 1605-ben halt meg császári tanácsosként. Törökországi utóda, Friedrich von Krekwitz volt az utolsó orator a tizenöt éves háború előtt,¹⁰⁰ legközelebb csak 1608-ban indult Bécsből követség Konstantinápolyba, Adam Freiherr von Herberstein internuncius és adjunktusa, Rimay János vezetésével.¹⁰¹

Amikor Sinzendorf 1577–1578 fordulóján Konstantinápolyba érkezett, nem is volt több titkára az egy Pezzennél. Az 1573 óta Ungnád követ mellett Konstantinápolyban élő Stephan Gerlach naplója név szerint felsorolja az urát felváltani érkező követség negyven tagját (csak további nyolc szolgát és kocsist nem nevez meg egyenként), s köztük a secretariusi rangot egyedül Pezzen (Gerlachnál: Betz) viseli.¹⁰² Amikor viszont 1578 júniusának elején a leváltott, hazainduló követséget az új követség tagjai elkísérik egy darabon, a kísérők között Pezzen doktor és titkár, Budovec udvarmester és Schweig-

TOŠ, *Wenceslas Budovec's Defense of the Brethren and of Freedom of Conscience, in 1604*, Church History, 28(1959)/3, 229–239.

⁹⁶ Alois JIRÁSEK, *Régi cseh mondák*, ford. ZÁDOR András, előszó KOVÁCS Endre, Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, 1954, 193.

⁹⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, I–XII, 1857–1865; Pótlék-kötet, 1868 (a továbbiakban: NAGY I. 1857–1868), IX, 287.

⁹⁸ BARANYAI DECSI János *Magyar históriája (1592–1598)*, ford., bev. KULCSÁR Péter, jegyz. BELLUS Ibo-ly, Bp., Európa–Helikon, 1982 (Bibliotheca Historica), 360; SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. BORZSÁK István, vál., bev., jegyz. SINKOVICS István, Bp., Európa, 1981 (Pro Memoria), 71.

⁹⁹ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kiad. RITÓÓK Zsigmondné, bev. KLANICZAY Tibor, Bp., MTAK, 1975, 252, 494.

¹⁰⁰ Václav Vratislav z Mitrovice az ő kíséretében utazott, cseh nyelvű emlékiratában fel is sorolja a követség tagjait: Mitrovicei VRATISLAV Vencel *Viszontagságai*, ford. NAGY Judit, Bratislava, Madách, 1982 (a továbbiakban: VRATISLAV 1599/1777/1982), 91–93. A két orator első találkozása 1591. november 25-én: *uo.*, 69–70; Pezzen hazaindulása: *uo.*, 93.

¹⁰¹ A Habsburg Birodalom törökországi követeinek adatai a következő összeállítás alapján: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, ford., bev. KOVÁCS József László, jegyz. FENYVESI László, KOVÁCS József László, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok) (a továbbiakban: ÖMICH–SCHLENITZ–GERLACH 1986), 339–351.

¹⁰² Stephan GERLACH, *Tage-Buch der von zween Glorwürdigsten Römischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho, ... an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten und durch ... Hn. David Ungnad ... glücklichst-vollbrachter Gesandtschaft*, Frankfurt am Main, 1674 (a továbbiakban: GERLACH 1674), 426–427.

ger prédikátor mellett már Ambrosius Schmeisser titkár is szerepel.¹⁰³ Ez a Schmeisser már Sinzendorfék megérkezése előtt huzamosan Konstantinápolyban tartózkodott: Ungnád követségének munkatársa volt,¹⁰⁴ Gerlach naplójának állandó szereplője, aki gyakran régi bécsi dolgokat mesél a naplóírónak.¹⁰⁵ 1577. december 24-én rögzíti Gerlach, hogy a közelgő Budovec által írott levélben Sinzendorf őt és Schmeissert szívélyesen köszöntötte.¹⁰⁶ Világos tehát, hogy az 1578. év első felében Schmeissert, követelődjének titkárát Sinzendorf átvette saját szolgálatába, s az második titkárként szolgált tovább mellette. Rosának viszont, ha jól látom, nincs semmi nyoma Gerlachnál, tehát 1578 közepéig nem tűnt fel egyik konstantinápolyi követ környezetében sem.

A Sinzendorf-követség konstantinápolyi berendezkedéséről a küldöttség lelkipásztorának, Salomon Schweiggernek az útleírása számol be.¹⁰⁷ A követ asztalánál zajló étkezések leírása nagyon hasonló a Breuningnál olvashatóhoz (annak akár a forrása is lehetett), azzal a különbséggel, hogy a követ két szekretáriusaként Schmeissert és Pezzent (nála: Petz) nevezi meg.¹⁰⁸ Tud az utóbbi későbbi karrierjéről, és ugyancsak közli a 16. században egymást váltó rezidensek listáját.¹⁰⁹ Ha elég figyelmesen olvastam, Schweigger sem említi tehát Rosa nevét. Persze az ő leírása csak a követség konstantinápolyi életének kezdeti szakaszáról szól, a második könyv elején röviden tárgyalja még ott-tartózkodásuk néhány nevezetesebb eseményét, ezt követően azonban érdeklődése Konstantinápoly és a török szokások részletes leírása felé fordul, a harmadik könyv pedig már csak a negyedmagával megtett 1581. évi utazását tárgyalja. Útleírásában nem törekedett tehát a konstantinápolyi napi élet és politikai események rendszeres követésére, mint az előző követség naplóírója, Gerlach.

Pedig bizonyos, hogy ismerte Paulus Rosát Schweigger is. Martin Crusius 1582-ben tette közzé a Schweiggert köszöntő, görögül és latinul is kidolgozott költeményét és csatolta hozzá Schweigger album amicorumának bejegyzéseit. Írt ebbe az emlékkönyvbe

¹⁰³ GERLACH 1674, i. m., 506; ÖMICH–SCHLENITZ–GERLACH 1986, i. m., 242.

¹⁰⁴ Az 1573-ban Ungnáddal útnak indult delegációhoz tartozott, noha az utazók egyike, Johann von Schlenitz nem sorolja fel a követség tagjai között: ÖMICH–SCHLENITZ–GERLACH 1986, i. m., 60–61. Gerlach naplójából azonban kiderül, hogy ő volt a Schlenitztól csak „egy ifjú”-ként említett másik titkár Wolf Simich mellett: ÖMICH–SCHLENITZ–GERLACH 1986, i. m., 100.

¹⁰⁵ Például GERLACH 1674, i. m., 400, 405, 409.

¹⁰⁶ GERLACH 1674, i. m., 424.

¹⁰⁷ Először 1608-ban jelent meg. 1664. évi kiadásához fértem hozzá: Salomon SCHWEIGGER, *Gezweyte neue nützliche und anmuthige Reiss-Beschreibung, die Erste nach Constantinopel und Jerusalem, Darinnen die Eigenschaft der Länder, Flüsse, Städte ... Gebäude, Kunststücke, Antiquitäten etc ... Insonderheit die jetzige eigentliche Form und Gestalt des H. Grabs, der Stadt Jerusalem und anderer H. Oerter ... beschrieben. Auch welcher Gestalt in Gesandtschaften, die Röm. Kais. Mayest. durch ihre Legaten den Türckischen Ottomanischen Hof und Porta visitiren ... Des Türckischen Reichs Gubernation, Policy, Hofhaltung etc ... in 3 unterschiedliche Bücher abgefasset, auch mit 100 schönen Figuren gezieret*, Nürnberg, 1664 (a továbbiakban: SCHWEIGGER 1608/1664).

¹⁰⁸ SCHWEIGGER 1608/1664, i. m., 54. Schweigger többletinformációja Breuninghoz képest a három görög tolmács nevének, a követségi rezidencián kívüli lakhelyének és nyelvtudásának részletezése. Útleírásában fametszet mutatja be a rezidencia épületét és annak a városban való elhelyezkedését is (uo., 52, 102).

¹⁰⁹ SCHWEIGGER 1608/1664, i. m., 65.

üdvözlő sorokat a velencei bailo, az egyik görög tolmács (görög stílusának tisztaságát Crusius jegyzetben kifogásolta) és még számos keleti ismerős, 1579-ben bejegyzett Schmeisser titkár is. 1580-ból való a következő bejegyzés: „15 ΙςΧς 80. Salus tua, Deus, protegat me. Paulus Rosa, Pannonius, I. C. φιλίας καὶ μνήμης χάριν scribebat haec, ἐν τῇ Χαλκηδόνι τῆς Ασίας, ἐν ἱερῷ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν. Die palmarum.”¹¹⁰ Schweigger albumába tehát az 1580. év húsvét előtti vasárnapján, azaz március 27-én, a Boszporusz túlsó partján, Ázsia földjén, a Konstantinápolyval szembeni Khalkédonban került be a magát jogtudósnak nevező Rosa jelmondata és a bejegyzést indokoló szokásos szavainak görögre fordított változata.¹¹¹

Noha az állandó követség forrásaiban 1578 első feléig nincs nyoma, Breuning adatából bizonyos, hogy 1579 júliusában Paulus Rosa töltötte be Sinzendorf követ mellett a másodtitkári posztot. Hogy mikor és hogyan került Konstantinápolyba, nem tudom. Nem utazott sem az 1573-ban, sem az 1577-ben delegált orator kíséretjeként, Ungnádék útra kelésekor egyébként is Jénában tanult még. 1574 és 1577 között minden évben és 1579-ben is jártak Konstantinápolyban császári internunciusok, lehetséges, hogy Rosa valamelyik követség tagja volt.¹¹²

Sinzendorf 1581. évi hazatérésekor, akárcsak titkártársa, Pezzen, Rosa is Konstantinápolyban maradt. Ezt Adam Kollonitznak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött album amicorumából tudjuk. Ez az Adam valószínűleg Ferdinand Kollonitz (†1574) fia, a család stájerországi ágának leszármazója volt, egyike azoknak, akiket egy 1588-as császári diploma birodalmi bárói rangra emelt, és 1612-ben halt meg.¹¹³ Unokaöccse volt Johann Bartholomaeusnak, Balassi egri kapitányának. Ő maga szádvári kapitány, egyik fia, Georg egri kapitány, másik, Siegfried esztergomi lovas százados.¹¹⁴ Emlékkönyvét 1581–1598 között vezette Konstantinápolyban, Bécsben, Egerben, Kassán. A török börtönkötéssel ellátott, nyolcadrétű kis könyv 1642-ben fia, az 1637-ben grófi rangra emelt Otto Gottfried birtokában volt. Ebben az album amicorumban, a számos konstantinápolyi bejegyzés között több ismerős név is feltűnik. A Crusiustól emlegetett utazók közül 1581-ben jegyzett belé Billerbeck, 1582-ben Dorndorff. Sinzendorf követ és Budovec udvarmester 1581-ben, Schmeisser 1582-ben, Pezzen 1583-ban (november 4-én) írta alá. És – 1583. október 7-i, konstantinápolyi keltezéssel – ismerős jelmondatra bukkanunk:

¹¹⁰ Martin CRUSIUS, *Solomoni Schweigkero Sultzensi, qui Constantinopoli in Aula legati Imp. Rom. aliquot annos ecclesiasta fuit... gratulatio*, Strassburg, 1582, D1v.

¹¹¹ Szoros értelemben ma ez az egyetlen írásos bizonyíték arra, hogy Rosa eljutott Ázsiába is, noha ez természetesen többször megtörténhetett. Azt nem tudjuk, hogy őt is úgy megpurgálta-e a „habhányás” a Boszporuszon, mint 1613-ban Borsos Tamást; vö. BORSOS Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig: Emlékiratok, levelek*, kiad., bev., jegyz. KOCZLÁNY László, Bukarest, Kriterion, 1972², 71.

¹¹² Ugyancsak diplomataként járt Konstantinápolyban már évtizedekkel Rosa előtt, 1540-ben egy körmöcbányai földije, Paulus Rubigallus.

¹¹³ A család osztrák ágában, Georg Seyfried Kolonitznak (†1599) is született Adam nevű fia, róla azonban semmi többet nem tudunk. Az adatok: WURZBACH 12, 358. és genealógiai táblák a 364–365. lap között.

¹¹⁴ NAGY I. 1857–1868, i. m., VI, 301–307.

„15 ΙϷΧϚ 83. Salus tua DOMINE protegat me. Paulus Rosa I. V. Licentius amicitiae et memoriae causa scribebat. Constantinopolj 7. Octobris.”¹¹⁵

A nyolcvanas években Pezzen a követség első emberének posztjáig emelkedett, titkár kollégájáról, Paulus Rosáról azonban nem hallunk többet. Hajdani ismerőse, Breuning sem tudott róla semmi újabbat 1612-ben. Míg az 1579. évi bejegyzők közül Pezzennél megjegyezte, hogy „Der eine Raht und Secretarius, so nachmals in Anno 1587. auff etliche Jahr selbst in der Person/ wegen seiner grossen erfarenheit/ für einen Legaten und oratorem alhero verordnet”, és a követek általa közölt névsorába nemcsak Pezzent, még az őt váltó diplomatát is befoglalta, Rosáról csak ennyit tudott közölni bejegyzése felvezetésül: „Der ander Raht und Secretarius schrieb zur gedechtnüß: ...”¹¹⁶

Kétségtelennek tűnik tehát, hogy Paulus Rosa hivatalos minőségben, diplomáciai szolgálatban dolgozott Konstantinápolyban. Nagy karriert nem csinált, jelentős előmenetelt nem szerzett. Hogy ennek a vágya volt-e az elsődleges oka a követségi szolgálatba lépésének, nem tudható. De azt hiszem, egy – lehet, hogy meghatározó, lehet, hogy járulékos – okot meg tudunk nevezni. A követségi alkalmazás olyan keleti utazáshoz juttatta a fiatal embert, aminek a finanszírozásához nyilván nem lettek volna meg a saját forrásai. Ennek a keleti útnak pedig humanista tétje is lehetett a szemében.

Augsburggal kapcsolatban álló személy humanista célokat is szolgáló törökországi útjára más magyarországi példa is akad. Az 1553–1555 között a Habsburg birodalom követségét Törökországba, Konstantinápolyba és Kisásziába is elkísérő Hans Dernschwam jelentős tudományos hozadékkal tért haza, sikerült megvásárolnia többek között Ióannész Zónarasz bizánci történetíró kódexét, amely tőle az augsburgi Fugger-könyvtárba került.¹¹⁷ A kódex szövege Anton Fugger költségén látott napvilágot 1557-ben Oporinushnál Bázisban, mégpedig Wolf latin fordításával együtt, aki előszavában kiemelte Dernschwam érdemeit, idézve a kéziratra írott jegyzetét is.¹¹⁸ Wolf e kiadványával vált a német bizantológia atyjává: a 16. századi humanisták közül elsőként használta a „Byzan-

¹¹⁵ OSZK, Oct. Lat. 451, f. 110.

¹¹⁶ Ezen a ponton, amikor Rosa alakja eltűnik forrásainkból, érdemes futólag megemlíteni, hogy vezetéknéve különleges hatást kelthetett konstantinápolyi környezetében. Václav Vratislav z Mitrovic jegyezte fel, hogy „...a törökök egyetlen rózsaszálát sem hagynak a porban elhervadni, mert miként a régi pogányok a rózsát Venustól származtatták, úgy e babonás nép is hitelt ad a mesének, és szentül hiszi, hogy a róza Mohamed verejtékéből sarjadt ki.” (VRATISLAV 1599/1777/1982, i. m., 109–110. A Busbecq-követség tagja, a dán Melchior Lorck 1619-ben, posztumusz kiadott metszetgyűjteményének egyik darabján egy török nő mindkét kezében rózsát tartva, éppoly rejtélyes tartásban áll szemközt egy obeliszkkel, mint amilyen titokzatosak az oszlop hieroglifái; lásd Amanda WUNDER, *Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe*, *Journal of Early Modern History*, 7[2003]/1–2, 89–119 [a továbbiakban: WUNDER 2003], 108–109.) Nem tudhatjuk, hogy hősünk előnyét vagy kárát látta-e inkább neve sajátos jelentésének.

¹¹⁷ BERLÁSZ 1964/1984, i. m. = BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, i. m., 311. Dernschwam útitársa, Augier Ghiselín de Busbecq (1522–1592) 1562-ben egész szekéredéknyi görög kézirattal tért vissza Bécsbe: WUNDER 2003, i. m., 90.

¹¹⁸ HERMANN Zsuzsanna, *Hans Dernschwam könyvei között*, BEK Évk, 4(1968), 167–177, 167; TARDY 1984, i. m. = DERN SCHWAM 1528–1563/1984, i. m., 52, 66. Dernschwam példánya a nyomtatványból: BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, i. m., 127 (327/7065. sz.). A példány későbbi, bécsi olvasóiról: TARDY 1984, i. m. = DERN SCHWAM 1528–1563/1984, i. m., 65.

tium” szót, új kutatási terület, új diszciplína megművelésének lehetőségére figyelmeztetve kortársait.¹¹⁹

Semmi sem zárja ki, hogy azzal a feltételezéssel éljünk: Paulus Rosát, noha nem volt jelentős magánvagyonra, mint a Fuggerek hajdani faktorának, és ezért saját költségén nem vállalkozhatott az útra, vezethették hasonló célok is diplomáciai szolgálatba lépésekor.¹²⁰ A felvidéki fiatalember, akinek az antik görög nyelv és irodalom iránti érdeklődése szinte a szemünk láttára ébredt fel Augsburgban, a gyakorlatban is érvényesíteni kívánhatta a bizantológia atyjának, Wolfnak, és a filhellénizmus apostolának, Crusiusnak a tudományos következtetéseit, a törökök által letiport görög kultúra feltárására, görög kéziratok gyűjtésére vonatkozó sürgetéseit.¹²¹ Míg a beteges Wolf augsburgi éveinek nyugalma élvezte, Crusius pedig soha a lábát sem tette ki Tübingenből, Rosa útra kelt, hogy a helyszínen folytasson bölcsészeti terepgyakorlatokat.¹²² Éppen nem lehetetlen, hogy ebben Dernschwam példája is ösztönözte, és hogy hozzá hasonló filológiai bravúrok reményében vállalkozott a keleti utazásra.

Ami persze azt is jelenti, hogy az őt megérlelő nyugati szellemi műhelyek, Bécs, Augsburg és Jéna mellett keleti irányban, Bécs, Augsburg, Tübingen és a török birodalom kapcsolatrendszer felé is nyitva kell tartanunk a tekintetünket, ha egyetlen 16. századi magyar humanista töredékes életrajzi tényeit és szellemi orientációjának természetét a megfelelő távlatban feltárni igyekszünk.

¹¹⁹ E ténynek köszönhetően választották a New York-i Metropolitan Museum of Art egy 2004. évi kiállításának korszakhatáraként az 1557. évet; vö. Sharon E. J. GERSTEL, *Byzantium: Faith and Power (The Aesthetics of Orthodox Faith)*, Art Bulletin, 87(2005)/2, 331–341.

¹²⁰ Az 1547–1551 között Konstantinápolyban időző Pierre Gilles kifejezetten görög kéziratok gyűjtésének szándékával csatlakozott a francia követséghez: WUNDER 2003, i. m., 99–100. A város antikvitásairól szóló könyvét halála után unokaöccse adta ki 1561-ben; *uo.*, 102.

¹²¹ Naplója ismétlődő álomfeljegyzéseinek egyikében (1597) Crusius nem mástól, mint személyesen a török szultántól érdeklődik Németországba elszállítható régi görög könyvek felől: Wilhelm GÖZ, *Martin Crusius und das Bücherwesen seiner Zeit*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 50(1933)/12, 717–737, 735. A tübingeni filológus tehát szó szerint konstantinápolyi görög kéziratokkal álmodott.

¹²² Feltűnő, hogy a Perzsiába követi küldetést vállaló Zalánkeméni Kakas István szintén megfordult Tübingenben; erről lásd bővebben: KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 174.